

GUIDO DE BRÈS, DE HERVORMER UIT ZUID-NEDERLAND

Uitgave: Kruisgezanten uit de 16^e en 17^e eeuw

Door B. J. van Wijk

Waaraan toegevoegd:

Ontstaan van de

NEDERLANDSE GELOOFSBELIIDENIS

Door

Prof. Dr. J. N. Bakhuizen van den Brink

En

Geloofsgetuigenissen van diverse martelaren

uit Valenciennes.

Door A. van Haamstede

Samengesteld door W. Westerbeke

STICHTING DE GIHONBRON

MIDDELBURG

2008

INHOUD

- 1. Levensbeschrijving van GUIDO DE BRES (Guy Bray)
door B. J. van Wijk.**

- 2. Guido de Bray en Peregrin de la Grange, dienaren des Woords.
Beschrijving van hun gevangenschap en uitvoerige twistgesprekken
Uit het Martelaarsboek van A. van Haamstede.**

- 3. Brief aan Koning Filips II van Spanje die voorafging aan de Geloofsbelijdenis.**

- 4. De Nederlandse Geloofsbelijdenis, door Prof. Dr. J. N. Bakhuizen van den
Brink.**

- 5. Ontroerende vermaning aan de Overheid;
slotstuk van de Nederlandse Geloofsbelijdenis, door Guido de Brès**

1. Levensbeschrijving van GUIDO DE BRES (Guy Bray)

Door B. J. van Wijk

AFKOMST

In een glasschilderwerkplaats te Bergen, (thans Mons) in Henegouwen is een jongen aan het werk. Al zijn aandacht is op het patroon gericht, dat dienen moet als voorbeeld voor een nieuw kunstwerk van de kunstenaar, die zijn leermeester is. Wat zal het moeten voorstellen? Dat is niet bekend, maar hoogstwaarschijnlijk zal het moeten dienen voor de roomse kerk te Mons of omgeving. Een Bijbels tafereel of de voorstelling van één of meer heiligen, door de roomse kerk vereerd. De jonge Guido de Bres wil met hem aangeboren kunstgevoel dit vak grondig leren kennen om straks, als „meester glasschilder“, door middel van deze kunst zijn kerk te dienen. Het was - evenals in de middeleeuwen - de kerk, die de richting bepaalde, welke de kunst zou gaan

Of - zou het 'mogelijk zijn? - is die jongen daar in het atelier er toch niet geheel met zijn gedachten hij? Zou het kunnen zijn, dat zijn gedachten telkens afdwalen, en verradt de ernstige trek op zijn gelaat de twijfel aan de waarde van zijn werk? Wie is die jongen?

Guido (Frans: Guy) is de zoon van Johannes de Bres (Frans: Jean Bray) en werd waarschijnlijk in het jaar 1522 te Mons (of Bergen) geboren. Zijn vader was verver van beroep en woonde dicht bij het Begijnhof, waarom men hem wel noemde: *Jan van 't Begijnhof*. Het gezin telde vier zonen en een dochter. Met zijn broer Christoffel kwam Guido in de leer bij een glasschilder. Zijn moeder vooral was een streng rooms-katholieke vrouw,¹ die haar zoons de liefde en eerbied voor de religie van haar kerk met geheel haar toewijding trachtte bij te brengen. Maar Gods wegen zijn altijd hoger dan die der mensen en Zijn gedachten anders dan die van deze liefdevolle moeder en haar fijngevoelige Guido. Gods voorzienig bestel deed de jonge Guido met Zijn Woord in aanraking komen. In het geheim onderzocht hij dat Woord en verdiepte zich in de geschriften der reformatoren. Later heeft hij zelf gezegd, dat deze het zijn geweest, die hem er toe dreven voorstellen.² Maar wat heeft dat alleen al onnoemelijk veel van lichaam en geest gevergd.

Guido werd voor de leer van Calvijn ingewonnen, voornamelijk door de prediking van Betrus Brully in Doornik. Deze oprechte prediker werd terechtgesteld in 1545. De Bres moest vluchten en kwam in Londen aan waar hij tot 1552 verbleef.

Vanaf 1553 tot 1556 vertoefde Guido meestal te Rijsel, waar hij een krachtige gemeente opbouwde. Hij schreef hij enkele boeken tegen de Roomse leer en tegen de dwalingen van de Anabaptisten. Zijn strenge afwijzen van het Anabaptitisch standpunt past in zijn tijd. Een vorm van exclusivisme in zijn schrijven kan niet geheel ontkend worden.

In 1556 bezocht Guido Frankfort en kwam er in contact met á Lasco. Vermoedelijk ook met Crespin en met Calvijn. Deze werd zijn leermeester te Genève.³

---

¹ Hoewel zij de Hervorming niet ongunstig gezind was; schrijft Verheyden in “De Hervorming in de Zuidelijke Nederlanden”, blz. 178.

² In zijn afscheidsbrief (1567) vermeldt Guido dat hij 20 jaar in de weg des Heeren gewandeld had.

³ Guido werd voor de leer van Calvijn ingewonnen, voornamelijk door de prediking van

Guido de Bres keerde in 1559 terug naar Doornik. Hij trad in het huwelijk met Katharina Ramon, die hem op 31 Augustus 1560 een zoon schonk, die de naam Israël kreeg.

Steeds was De Bres op reis, naar Rijssel, Valenciennes, Mons, en dikwijls ook naar Antwerpen, om er met de andere broeders de godsdienstige aangelegenheden te bespreken. Maar telkens zien we hem uit alle rumoer in Doornik, waar hij met zijn gezin woonde, terugkeren als in een oase van huiselijke rust, om er te genieten van de goede zorgen van een liefhebbende vrouw. En juist dit Doornik staat met gulden letters opgetekend in de annalen van de strijd voor de verbreiding van de Gereformeerde religie. Stellen we ons die stad niet voor als veiliger dan andere plaatsen, want ook daar kookte en giste het van roomse woede en haat tegen de „kettters". Maar ook daar klonk het moedig getuigenis tegen de valse leer van Rome. Nam daar zekere Le Blas niet de ouwel uit de hand van de mispriester? Hij vertrapte deze gruwel en riep met luide stem door de kerk: „Gij zijt misleid, als gij gelooft, dat dit Christus' lichaam is!" Onmenselijk was de wraak, die deze man trof. Men rukte hem het vlees uit het lichaam, de tong uit de mond en onder uitgezochte folteringen werd de afzichtelijk verminkte man boven een klein vuur verbrand. Zó ging het ook in Doornik toe, waar Guido de Bres zijn vaste woonplaats had.

DOORNIK

Van hieruit onderhield De Bres levendige correspondentie met tal van vooraanstaande personen uit het binnen- en buitenland. Wel een bewijs voor zijn grote invloed op de godsdienstige en politieke zaken van zijn tijd. De vijanden wisten wel, dat deze man één der voornaamste aanvoerders was van het „opstandige" volk. Konden ze hem toch grijpen! De beide jaren, dat De Bres te Doornik verbleef, hing zijn leven aan een dunne draad. Maar de Heere had Zijn doel met de arbeid van Zijn knecht. Slechts enkelen van de meest vertrouwden onder zijn vrienden wisten zijn verblijf en wat hij deed. Zijn huis stond in de parochie van de H. Brixius (St. Brixie), dus wel in het hol van de leeuw. Eén zijner vrienden had hem bovendien een oud, vervallen tuinhuis afgestaan, dicht bij de stadsmuur. Een vervallen tuinhuis bleef het, om de aandacht der vijanden niet te trekken. Daar bevonden zich zijn boeken: Luther, Melanchton, Oecolampadius, Zwingli, Bucer, Bullinger, Calvijn.

Hier schreef hij zijn vele brieven⁴ en hier maakte hij zijn plan de campagne in de

---

Betrus Brully in Doornik. Deze oprechte prediker werd terechtgesteld in 1545. De Bres moest vluchten en kwam in Londen aan waar hij tot 1552 verbleef.

Vanaf 1553 tot 1556 vertoefde Guido meestal te Rijsel, waar hij een krachtige gemeente opbouwde. Hij schreef hij enkele boeken tegen de Roomse leer en tegen de dwalingen van de Anabaptisten. Zijn strenge afwijzen van het Anabaptistisch standpunt past in zijn tijd. Een vorm van exclusivisme in zijn schrijven kan niet ontkend worden. Zie Dr. A.L.E. Verheyden: *De hervorming in de Zuidelijke Nederlanden in de 16e eeuw*.

In 1556 bezocht Guido Frankfort en kwam er in contact met á Lasco. Vermoedelijk ook met Crespin en met Calvijn. Deze werd zijn leermeester te Genève.

⁴ De Brès zijn eerste werk verscheen in 1555. Voor zover thans bekend was het eerste werk dat de beroemde Antwerpse drukker Plantin in het verborgene drukte (en dus buiten zijn administratie hield): Guy de Brès' *Le baston de la foy Chrestienne*, een boek dat in 1555 verscheen met het fictieve adres 'Lyon'. De toeschrijving aan Plantin is van Mile Eugénie Droz, die opmerkte dat het lettermateriaal identiek is met dat in G.M. Bruto's *La institutione*, algemeen beschouwd als het eerste product van

strijd, maar ongetwijfeld schreef hij hier ook de beroemde *Confession de Foy* - de Belijdenis des Geloofs (de 37 artikelen) - die in 1561 het licht zag. Denken we ons in, dat dit alles onder het oog van de vijand geschiedde, hoe is het mogelijk geweest? Dat was mogelijk omdat deze kruisgezant van Jezus Christus bovenal leefde en werkte onder het wakend oog van zijn God en Jezus Christus, in Wie hij geloofde. In dat tuinhuis heeft hij de Belijdenis des Geloofs in het Frans opgesteld naar het ontwerp, dat in 1559 reeds gereed gekomen was en zeker met Calvijn besproken is. In 1562 verscheen ze in het Nederlands.

Oorspronkelijk stelde De Bres haar op als geloofsuitdrukking van de gemeente te Doornik, maar daarna is ze geleidelijk overgenomen door de Zuid-Nederlandse Gereformeerde Gemeenten onder het Kruis, en op de Synode van La Vigne (Antwerpen) in 1566 bekrachtigd. Op volgende Synoden herzien, is ze op de Synode Nationaal (1618-1619) veilig gesteld als één der Formulieren van Enigheid. Waarlijk, in Doornik kwam onder Gods bestuur en zorg een voor de kerk der Reformatie gouden kleinood tot stand, dat de eeuwen zou verduren, omdat het op Gods onfeilbaar Woord gegrond is.

DE VLUCHT

Op de avonden van 29 en 30 September 1561 werden door een aantal personen psalmen van Marot gezongen. Men trok in optocht door de straten van de stad. De Bres keurde deze openlijke demonstratie beslist af „Men moet het gevaar niet zoeken“, zei hij.

De uitkomst gaf hem gelijk. Het was ongehoord in Doornik en de geestelijkheid berichtte het gruwelijk voorval aan de regering te Brussel. Dadelijk werd een commissie naar Doornik gezonden, teneinde een streng onderzoek in te stellen en de daders gevangen te nemen en voorbeeldig te straffen. Het schijnt, dat De Bres zijn vrouw en kinderen toen reeds naar Sedan gezonden heeft, omdat hij wel voorzag welke moeilijkheden zouden komen. Bij tientallen werden de arrestaties verricht.

Plantin's pers. De in beide boeken gebruikte typen zijn van Ameet Tavernier: diens Text (VPT R 16), mediaan romein (R 26) en mediaan cursief (IT 8). Er was in 1555 slechts één andere drukker die ook met juist deze drie lettertypen werkte: Johan de Laet, eveneens in Antwerpen; Tavernier zelf begon, voorzover bekend, pas in 1557 met drukken. De Laet komt echter voor deze uitgave nauwelijks in aanmerking, omdat hij slechts hoogst zelden Franse teksten heeft uitgegeven: in die taal verschenen bij hem alleen enkele muziekboeken, in samenwerking met de musicus Hubert Waelrant. Daarentegen past het werk uitstekend in de productie van Plantin's begintijd, toen hij als geboren Fransman voor verschillende van zijn vroegere landgenoten opdrachten uitvoerde.

Dat de Brès' boek niet van een Franse pers afkomstig kan zijn, heeft als simpele reden de omstandigheid dat Tavernier's typen in dat land nooit een markt hebben gevonden. Franse drukkers konden zich in Parijs probleemloos de nog betere producten van Garamont, Granjon en Haultin aanschaffen en hadden geen behoefte aan lettermateriaal van elders. Wel kwam het voor dat een uitgever (of zoals mogelijk hier, de auteur zelf) een Zuidnederlandse drukker inschakelde, zodat we in een Franstalig boek typen van Tavernier of Guyot aantreffen. Dat is wat Plantin betreft bv. gebeurd in zijn clandestiene nadrukken van *Les amours* van Ronsard (PP 2151-2).

Hoewel we daarvoor geen bewijs hebben, zal hij ook langs zo'n weg benaderd zijn voor het drukken van *Le Baston*; de auteur was een Zuidniederlander. Wat in dit geval, buiten de lettertypen, onmiskenbaar naar hem wijst is een grote, provisorische, mogelijk houten beginletter D die verso titel is afgedrukt. Die ongewone initiaal vinden we later precies zo terug bij Willem Silvius, die in 1562 op de liquidatie-veiling van de Officina haar sierletters had verworven. Het voorkomen van dit ongewone blokje bij de man die alle initialen uit de beginperiode van Plantin in handen kreeg en deze daarna regelmatig in zijn drukwerk gebruikte, lijkt een onweerlegbaar bewijs voor Plantin's betrokkenheid bij de publicatie van De Brès' boek.

Het door de commissie uitgebrachte rapport is gedeeltelijk bekend geworden. Daaruit blijkt wel hoezeer men De Bres verdacht als het „hoofd" van deze beweging te zijn opgetreden. Deze had er echter part noch deel aan. Hij was die avonden niet eens in de stad. Dat rapport bewijst, dat deze Guido de Bres 's avonds en 's nachts preekte, en - zo zegt het - eens preekte hij des nachts over Openbaring 3 : 15b: „*Och, of gij koud waart, of heet*". Was het wonder, dat bij daarna vluchten moest uit Doornik?

Maar ook de volgende daad van hemzelf werkte daaraan mee. Aan de landvoogdes was reeds een exemplaar van *de Confession de Foy* toegezonden, maar in de nacht van 1 op 2 November 1561 werd deze belijdenis der verdrukte kerk, samen met een lange brief, aan koning Filips II gericht, en in een stevig pak gewikkeld, over de muur van het kasteel te Doornik geworpen. Het pak kwam op de binnenplaats terecht. Het werd de volgende morgen door een wachtsoldaat gevonden en hij de bevelhebber Floris de Montigny gebracht. De brief hield een warm pleidooi in voor de vervolgdten om des geloofs wil, die toch ook trouwe onderdanen van de koning wilden zijn; alleen mocht de koning toch bedenken, dat zij naar het Woord des Heeren wensten te leven.

„Verleen ons tenminste dit, Sire, in Naam van God, wat geen mens aan de beesten kan onthouden, dat ge als uit de verte ons geroep wilt horen, opdat, indien Gij ons gehoord hebt (en schuldig bevonden), de brandstapels in uw rijk vermeerderd worden en de helse kwellingen vermenigvuldigd; of daarentegen, indien onze onschuld blijkt, dat wij u tot hulp en toevlucht hebben tegenover het geweld van onze vijanden".

Die brief werkte niets uit, en al is *de Confession de Foy* op 19 December 1581 aan koning Filips ter hand gesteld, hij zal haar wel nooit gelezen hebben. Maar het is duidelijk, dat men de schrijver er van graag nader wilde leren kennen, het kostte wat het kostte. Heviger dan ooit brak de vervolging uit. Voor zijn vlucht had De Bres aan een vriend gevraagd zijn boeken en geschriften te verbranden. De vriend deed dit en stak het tuinhuis met toebehoren in brand. Maar nauwelijks sloeg de rook naar buiten, of de brand werd ontdekt en vrij spoedig geblust. Talloos veel brieven, overal vandaan, al de preken en geschriften, en zijn boekenschat, viel de vijand in handen. Na vergelijking met de over de muur geworpen brief en belijdenis, was het duidelijk wie de man was, aan wie dit alles toebehoorde. Men begreep nu pas goed de belangrijke rol, die De Bres had gespeeld en hoe groot zijn invloed bleef.

Men had wel de kooi ontdekt, maar de vogel was gevlogen. Zo werd de balling in eigen land weer voortgedreven, maar hij wist zich in de hoede Gods. Weldra treffen wij De Bres aan te Donay en Amiens, maar kort daarna moest hij opnieuw de vlucht nemen en week hij uit naar Sedan, waar hij zich bij zijn gezin voegde.

Een gevangene beschrijft hem als een man, lang van stuk en met bleke gekaatskleur, een mager gezicht met roodachtige baard, hoge schouders, ronde rug, slordig gekleed in een zwarte mantel met liggende kraag. Maar zo zag men hem niet in het openbaar. Niemand zou dan in de marskramer, schaapherder of ambachtsman de prediker en strijder voor de Gereformeerde leer herkend hebben.

In Sedan (Frankrijk) kwam hij in aanraking met Henri Robert de la Marck, heer van Bouillon. De hertog van Bouillon wilde in zijn gebied de volle vrijheid van godsdienst zien gehandhaafd en verzocht De Bres om zijn medewerking bij de hervorming van het volksleven. Dat hij daarbij volkomen vrijheid van handelen behield, bewijzen zijn tussentijdse reizen naar Antwerpen tot bijwoning van het consistorie van predikanten. Zijn prediking ging eveneens door.

Zijn politieke invloed blijkt uit de conferentie, die hij - op verzoek van Prins Willem van Oranje - met deze te Brussel had in 1564, waar hij met de Prins allerlei godsdienstige aangelegenheden heeft besproken. Dat de Prins hem raadpleegde, is wel bewijs van zijn grote betekenis. De lievelingsidee van Prins Willem was de samenwerking van Lutherse en Calvinisten, en voor zover het niet de beginselen der Gereformeerde religie betrof, was De Bres daarvan niet afkerig. Dit in tegenstelling met Datheen, die ook daarvan niets wilde weten en in conflict met Oranje kwam.

In de zomer van 1566 werd Guido de Bres naar Antwerpen geroepen, waaraan hij gehoor gaf. Nauwelijks was hij daar, of de gemeente van Valenciennes deed een beroep op hem. De eigen predikant Péregrin de la Grange zou naar St. Trond gaan, maar dit schijnt er niet van gekomen te zijn. De Bres ging naar Valenciennes. Op zijn reis er heen preekte hij te Doornik - welk een moed! - achter de abdij „Aux nonnains”, waarschijnlijk in de open lucht en niet in de stad zelf. Op 9 Augustus kwam hij te Valenciennes aan en kreeg zijn voorlopig kwartier bij Charles de Lieven, heer van Famais, en begon op 10 Augustus zijn werk. Zijn bezoldiging bedroeg 50 pond. Eerst preekte hij „onder de blote hemel”, maar na de beeldenstorm, die te Valenciennes op 24 Augustus 1566 plaats had, trad hij meestal op in de St. Janskerk en zo nu en dan ook in de St. Waudru kerk. De Bres wilde graag terug naar Sedan, maar de broeders wilden hem niet missen en hij bleef.

VALENCIENNES

Het grootste deel van de stadsbevolking schijnt zich van lieverlede bij de Hervorming te hebben aangesloten. Dat blijkt uit een bericht uit die tijd, waarin melding wordt gemaakt, dat tweederde van de bevolking naar de leerredenen van De Bres en De la Grange kwam luisteren. Dat verdroot natuurlijk de roomse geestelijkheid, die haar inkomsten schrikbarend zag verminderen en de snelle voortgang der Hervorming met lede ogen aanzag. Zo kwam het, dat op 23 Augustus een proclamatie van de landvoogdes werd uitgevaardigd, waarbij aan de Gereformeerden werd toegestaan kerken te bouwen, maar de prediking moest beperkt blijven tot die plaatsen, waar deze vroeger ook gehouden werd. De kerken mochten er komen, maar buiten de stad. Dat was het antwoord, op de vele verzoeken aan de stadsoverheid om kerkgebouwen binnen de stad.

Het volk liep te hoop, en al maanden De Bres en De la Grange tot kalmte, dit getergde volk was niet meer tegen te houden. En zo beleefde Valenciennes haar beeldenstorm op 24 Augustus. Voortaan zo'n binnen de muren van de St. Janskerk en ook binnen die van de St. Waudru de zuivere leer der Schrift te beluisteren zijn en zouden de verre tochten in weer en wind naar buiten voorbij zijn. Het volk gaf antwoord aan de landvoogdes.⁵

---

⁵ Jozef Scheerders schrijft in 'de Beeldenstorm': De Beeldenstorm te Valenciennes geschiedde met voorbedachten rade. Toen de afgevaardigden van de calvinisten van Valenciennes, die zich te Brussel bevonden met het oog op het aanbieden van een request, op 23 augustus vernamen dat de regentes op het punt stond de afschaffing van de plakaten toe te staan, vertrok dadelijk een van hen, Jacques Joffroy, naar Valenciennes om de Beeldenstorm te bespoedigen. De magistraat verzocht de leiders van de calvinisten, de Beeldenstorm niet dadelijk te laten beginnen en ook niet de volgende dag, omdat het een marktdag was. 's Anderendaags, te zes uur 's morgens, herhaalde de magistraat zijn verzoek aan de calvinisten. Toen echter het gerucht verspreid werd, dat er een brief gekomen was van Egmont waarbij de Beeldenstorm toegelaten was, brak het geweld los. Kruisbeelden en heiligenbeelden werden neergehaald, altaren, doopvonten, orgels en glasramen werden stukgeslagen, kerkversierselen werden in brand gestoken. De leiders van de Beeldenstorm waren notabele calvinisten; de predikanten Guy de

De beide predikanten zagen de toekomst donker in. Zij voerden steeds besprekingen met de magistraat, maar deze weigerde de daad van het volk te erkennen. Geweld zou met geweld beantwoord worden en in December verscheen het leger van de gouverneur van Henegouwen, Noircarmes, voor de stad. De landvoogdes stelde Valenciennes buiten de wet.

Noodgedwongen namen De Bres en De la Grange de leiding bij het verzet. Het ging weldra hard tegen hard. Maar de bevolking was vol goede moed. Hadden niet geuzenkooplieden een bedrag van drie miljoen gulden aan het Verbond der Consistoriën ter hand gesteld? En was er niet de tijd, dat een leger tot ontzet der stad in aantocht was? Had dominee Datheen het niet bijeen gebracht? Volhouden, dat zouden zij!

Maar de Bres had weinig hoop. Het legertje van Datheen werd reddeloos uiteengeslagen en midden Maart kwam het ontstellende bericht, dat men nergens meer op hopen mocht dan op Gods bijstand. De Bres, die nog meer onheil voor de stad verwachtte, wekte op tot onderwerping op zo gunstig mogelijke voorwaarden.

Maar de meerderheid van het volk dacht er niet over. Volhouden moest de stad! De belegeraar zette nu ook alles op alles en na heftige strijd werd het verzet gebroken. Op Palmzondag, 23 Maart 1567, moest de stad zich overgeven. Onmiddellijk begonnen de arrestaties, met het bevel, dat de gevangenen, na te zijn verhoord, dadelijk moesten worden opgehangen. Dat „verhoor" was de pijnbank. En natuurlijk werd ijverig gespeurd naar de beide predikanten, vooral naar De Bres.

GEVANGEN

Die Zondag prediken de moedige predikanten niet. Ze moeten zich schuil houden. Overall rennen de vijanden door de straten der stad en grijpen er de slachtoffers van hun wraak. Huizen worden doorzocht van boven tot beneden. Maar vijf dagen weten De Bres, De la Grange en nog enkele anderen zich schuil te houden voor de vijanden. In de duisternis van de nacht weten zij de stad te verlaten. Met de predikanten zijn nog drie anderen. Ze hebben zich vermomd, behalve de edele burger Michel Herlin. Zo trekken ze verder en komen eindelijk vermoeid en hongerig te St. Amand aan. Het is tegen de morgen van 29 Maart. Het plan is naar Frankrijk, of elders heen, uit te wijken. De vluchtelingen gaan de herberg te St. Amand binnen om er wat uit te rusten. Ze zijn verscheidene uren van Valenciennes verwijderd en durven het wel aan.

Daar komt een dorpeling binnen. Zijn oog valt op de kleding van de heer Herlin. Wel erg opvallend, juist die ene uit dat groepje mannen. Dat zijn zeker vluchtelingen uit Valenciennes, denkt hij en, streng rooms als hij is, draaft hij naar de burgemeester van St. Amand. Deze weet wat hem te doen staat en zo worden de vluchtelingen al spoedig gearresteerd. Wanneer de burgemeester echter hoort met wie hij te doen heeft, denkt hij bovendien nog aan de prijs, die op het hoofd van Guido de Bres gesteld is. St. Amand behoort tot het rechtsgebied van Doornik, en daarom zendt de gouverneur van die stad zijn soldaten om de gevangenen over te nemen. De burgemeester is reeds naar Brussel om persoonlijk het grote nieuws aan de landvoogdes over te brengen; hij

---

Bray en Peregrin de la Grange hielden zich afzijdig, de burgerwacht vertoonde zich niet. Toen zij vernamen dat men kostbare reliekschrijnen bij de magistraat gebracht had, eisten de calvinisten deze op, vernielden ze en gaven ze vervolgens terug aan de magistraat. Hun bedoeling was evident: geen diefstal maar het onbruikbaar maken van de voorwerpen van de roomse eredienst.

heeft zijn onderhorigen bevolen de gevangenen niet aan de soldaten van de gouverneur van Doornik over te geven. De prijs mag hem niet ontgaan. Bij zijn thuiskomst vindt hij echter de bedreiging met ongenade van de koning en hij begrijpt nu, dat met de gouverneur niet te spotten valt.

Zwaar geboeid aan handen en voeten wordt het vijftal gevangenen op een kar geworpen en weggevoerd. *Slachtschapen Christi*, bestemd voor de slachtbank der roomse kerk. Zo komt Guido de Bres voor het laatst in Doornik en zo verschijnt hij nu zelfs op de binnenplaats van het kasteel, waar eens zijn Geloofsbelijdenis gevonden werd. Eindelijk, eindelijk is deze „ketter" in hun handen.

Aan bezoek ontbreekt het deze „beruchte" gevangene niet. Vele dames en heren komen deze gehate Guido de Bres „bekijken" en bespotten of willen met hem disputeren. Op dat laatste gaat De Bres altijd gretig in, want zelfs in de boeien geklonken blijft hij bedacht op het winnen van zielen voor het Koninkrijk van Jezus Christus. Maar als zij zijn grote vaardigheid in de Schrift aanhoren, trekken zij zich gauw terug met de woorden: „Wij zijn geen theologen".

De landvoogdes laat nu de gouverneur van Doornik weten, dat het onderzoek en de terechtstelling te Valenciennes behoren te geschieden. En zo worden de gevangenen op een bitter koude dag weer op de kar geladen en onder bruto geweld teruggebracht naar St Amand. Bij aankomst daar zijn reeds tweehonderd soldaten uit Valenciennes aanwezig om de gevangenen over te nemen voor het vertrek naar deze stad. Met ruw geweld worden ze op een andere kar overgeladen en, in Valenciennes aangekomen, in een vunzige kerker geworpen. De Bres wordt in een onderaards hol geworpen, zonder voldoende frisse lucht en waarin het vuil uit een ander huis uitspuit.

De getrouwe kruisgezant verontschuldigt zich als hij zijn verblijf zo moet beschrijven, maar vervolgt: „God bewijst mij deze genade, dat ik het alles opgewekt lijd en verdraag, wanneer ik bedenk, dat het is voor Jezus Christus en Zijn heilig Woord; ik verdraag ook de boeien aan handen en voeten, verwachtende mijn Heere Jezus Christus, Die ik hoop te zien komen tot mijn verlossing, hoewel de wereld er ook anders over denkt".

De bewaking is zeer streng. Men vreest zijn ontvluchting.

De bisschop van Atrecht, Francois Richardot, komt tot tweemaal toe met hem disputeren, maar De Bres blijft het Evangelie trouw. Ook verschillende Augustijner monniken komen hem bezoeken, teneinde hem tot afval te bewegen, maar zijn grote vaardigheid in Gods Woord doet hen spoedig afzien van verdere pogingen.

En zo bereidt hij zich voor op de dood in de hoop op de Heere. Tijdens zijn korte gevangenschap heeft hij nog enkele brieven geschreven, waaruit helder blijkt hoe zuiver Gereformeerd hij dacht. Enkele van deze brieven zijn bewaard gebleven: één aan zijn gemeente te Valenciennes, één aan zijn vrouw en één aan zijn oude moeder, die bij zijn vrouw in Sedan woonde. De troostbrieven aan zijn vrouw en moeder zijn wel zeer ontroerend, waarom wij deze zullen opnemen, omdat wij hem daaruit zo goed leren kennen als mens en als Gereformeerd theoloog.

TWEE BRIEVEN

Aan zijn vrouw en vijf kinderen schreef De Bres:

„De genade en barmhartigheid van onze goede God en hemelse Vader, en de liefde van Zijn Zoon, onze Heere Jezus Christus, zij met uw geest, mijn zeer geliefde Katharina Ramon, mijn dierbare en zeer geliefde vrouw en zuster in onze Heere Jezus

Christus.

Uw angst en smart verstoren mijn vreugde en de blijdschap van mijn hart niet. Daarom schrijf ik u deze brief, zowel als tot uw vertroosting, omdat gij mij altijd zeer vurig hebt liefgehad en het de Heere nu behaagt, dat we van elkander gescheiden worden. Uw bittere smart over deze scheiding voel ik nog meer dan de mijne. Ge weet genoeg, dat toen ge mij hebt getrouwd, ge een sterfelijk man hebt genomen, die niet één minuut zeker was van zijn leven; en toch heeft het onze goede God behaagd ons ongeveer zeven jaren te laten leven en ons vijf kinderen te geven. Als de Heere ons langer had willen laten leven, Hij zou er de middelen toe gehad hebben. Maar het behaagt Hem niet. Daarom, Zijn welbehagen geschiede; dit zij u genoeg.

Bedenk aan de andere zijde ook, dat ik niet door toeval in de handen mijner tegenstanders gevallen ben, maar door de voorzienigheid van mijn God, Die alle dingen, zo grote als kleine, leidt en regeert, zoals duidelijk is, omdat Christus zegt: „Vreest niet, uw haren zijn geteld. Worden niet twee musjes verkocht voor één penning? En niet één van die zal op de aarde vallen zonder de wil van uw Vader. Vreest dus niet, gij gaat vele musjes te boven". Wat is er, dat door ons minder geacht wordt dan een haar? En zie, toch zegt de mond der Goddelijke wijsheid, dat God het getal van mijn haren heeft opgetekend. Hoe zou dus het kwade en de tegenspoed over mij komen zonder het bestel en de voorzienigheid Gods? Dat is onmogelijk, of men zou moeten beweren, dat God geen God meer is.

Het is wel waar, dat de menselijke rede tegen deze leer strijdt en zich er tegen verzet zoveel ze kan, en ik heb dat zeer sterk ervaren. Toen ik gevangen genomen werd, zei ik in mezelf: Wij hebben verkeerd gedaan door met zo grote troep de tocht te ondernemen; we zijn ontdekt door die en die; we hadden nergens moeten stilhouden. En onder zulke overwegingen bleef ik daar terneergeslagen in mijn gedachten, totdat ik mijn geest hoger had opgeheven tot de overdenking van de voorzienigheid Gods. Toen begon mijn hart een wonderlijke rust te gevoelen; ik begon toen te zeggen: “Mijn God, Gij hebt mij doen geboren worden op de tijd en het uur, door U bestemd. En gedurende al de tijd van mijn leven hebt Gij over mij gewaakt en mij bewaard in wonderlijke gevaren en er mij geheel uit verlost. En als nu mijn tijd gekomen is, dat ik uit dit leven tot U moet gaan: *Uw wil geschiede*. Ik kan aan Uw handen niet ontkomen. En al zou ik dat kunnen, ik zou het niet willen, zó zeer ligt al mijn zaligheid daarin, mij te schikken naar Uw wil.”

Al deze overwegingen hebben mijn hart zeer opgewekt en verblijd gemaakt en zij doen het nog. En ik bid u, mijn dierbare en getrouwe gezellin, u met mij te verblijden en die goede God te danken voor wat Hij doet. Want Hij doet niets, dat niet recht en billijk is.

En vooral moet ge u er over verblijden, omdat het voor mijn welzijn en rust is. Ge hebt genoeg gemerkt en gevoeld van mijn zware werk, mijn kruis, vervolgingen en droefenissen, die ik heb moeten verduren; en ge hebt er ook zelf in gedeeld, toen ge mij hebt vergezeld op mijn reizen in de tijd mijner ballingschap.

En zie, nu is mijn God daar, Die Zijn hand naar mij uitsteekt om mij op te nemen in Zijn zalig Koninkrijk. Ik ga u voor; en wanneer het de Heere behagen zal, zult gij mij volgen. Het zal niet voor altijd zijn, dat we gescheiden worden. De Heere zal u opnemen om ons samen te verenigen met ons Hoofd Jezus Christus.

Ik ben vrolijk, mijn hart is opgewekt; mij ontbreekt niets in mijn droefenissen. Ik had nooit gedacht, dat God zó goedgunstig was jegens zo'n arm schepsel als ik ben. Ik besef nu de trouw van mijn Heere Jezus Christus. Ik breng in toepassing wat ik anderen met zoveel ernst heb gepredikt. En voorzeker, ik moet dit erkennen, dat toen ik heb gepreekt, ik sprak als een blinde over kleuren, met het oog op wat ik nu in de

praktijk gevoel. Ik heb meer nut gehad en geleerd sedert ik een gevangene ben, dan ik in mijn hele leven heb gedaan. Ik ben op een zeer goede school, ik heb de Heilige Geest, Die mij voortdurend opwekt en Die mij de wapenen in deze strijd leert hanteren. Daartegenover loopt de satan, de tegenstander van al Gods kinderen, die als een brullende leeuw is, van alle kanten om mij heen om mij te verscheuren. Maar Hij, Die tot mij gezegd heeft: „Vrees niet, Ik heb de wereld overwonnen”, maakt mij overwinnaar. En reeds zie ik de Heere de satan onder mijn voeten verpletteren en gevoel ik de kracht Gods, die in mijn zwakheid volbracht wordt. Ik ben ondergebracht in de sterkste en slechtste gevangenis, die er is, somber en donker, die om haar donkerte „Brunain” genoemd wordt; ik krijg lucht alleen door een klein, stinkend gat, waar men het vuil door werpt; ik heb dikke en zware boeien aan handen en voeten, die me helse pijn bezorgen, want ze schaven door tot in mijn arme beenderen. Maar ondanks alles laat God niet na Zijn beloften te houden en mijn hart te troosten.

Omdat deze dingen nu zo staan, mijn lieve zuster en trouwe vrouw, bid ik u, u te troosten in de Heere in uw droefenissen, en al uw zaken aan Hem over te laten. Hij zal u nooit verlaten, dat verzeker ik u.

Gedraag u altijd als een christelijke en gelovige vrouw in de vreze Gods, zoals gij altijd gedaan hebt. Doe zoveel ge kunt, door uw goede levenswandel de leer van Gods Zoon, die uw man heeft gepredikt, eer aan.

En zoals ge mij altijd zeer hartelijk hebt liefgehad, bid ik u die liefde verder te bewijzen aan onze kleine kinderen. Onderwijs hen in de kennis van de ware God en van Zijn Zoon Jezus Christus. Gij hebt onze dochter Sara, die spoedig groot zal zijn; zij zal u gezelschap houden en u bijstaan in uw droefenissen, en de Heere zal altijd met u zijn.

Groet al onze vrienden in mijn naam, en laten zij God voor mij bidden, dat Hij mij kracht, moed en wijsheid geve om de waarheid van Gods Zoon te handhaven tot het einde toe en tot de laatste ademtocht mijns levens.

Adieu, Katharina, mijn allerbeste vriendin. Ik bid mijn God, dat Hij u wil troosten en u vrede geven in Zijn welbehagen. Ik hoop, dat God mij de gunst wil bewijzen, dat ik u nog meer kan schrijven, als het Hem behaagt, om u te troosten zo veel ik kan in deze arme wereld. Bewaar deze brief als een herinnering aan mij; hij is wel slecht geschreven, maar het is zoals ik het kan, niet zoals ik het zou willen.

Ik bid u, vraag ook mijn lieve moeder, dat zij veel aan mij denkt. Ik hoop haar enkele troostwoorden te schrijven, als het God behaagt.

Groet ook mijn lieve zuster; dat zij haar droefheid als uit Gods hand aanneme.

Het ga u wel.

Uw trouwe man Guido de Bres,

Dienaar van Gods Woord te Valenciennes,

En nu gevangene voor de Zoon Gods in genoemde plaats ...."

Uit deze brief blijkt, dat ook zijn enige zuster de leer der Reformatie heeft omhelsd. Hoe getuigt deze brief, dat deze kruisgezant van Jezus Christus ook de bevindelijke kennis van hetgeen hij anderen predikte, in zijn hart heeft ondervonden. Welk een verloochening van het eigen vlees en welk een verheerlijking van Gods deugden!

Opmerkelijk is het, dat hij wel van zijn dochter Sara schrijft, als spoedig groot geworden, maar dat de brief niets vermeldt van zijn zoon Israël, die ouder was dan zijn dochter. Van deze zoon is in de geschiedenis niets bekend.

Waarschijnlijk zal op geheime wijze hem de mogelijkheid van schrijven zijn geworden, en dan kan men zich indenken, wat hem dat gekost heeft met de boeien aan

de handen en de pijn, die het veroorzaakte. Dat zijn vrouw deze brief naar zijn wens zorgvuldig heeft bewaard, is duidelijk uit het feit, dat ze in de archieven der kerk zijn bewaard gebleven.

Dan volgt hieronder ook de brief, die hij later *aan zijn moeder* schreef, de vrouw, die eens te Mons haar wens, deze zoon in dienst der roomse kerk te zien, in rook zag opgaan, maar er zo grote weldaad voor in de plaats kreeg. Als eens bij Maria, zal ook door haar ziel in die dagen een zwaard gegaan zijn; maar zie hoe deze zoon haar trachtte te vertroosten:

„Mijn goede, lieve moeder, wanneer ik mij indenk, hoeveel verdriet mijn gevangenschap u moet doen en hoe moeilijk het is voor u die te dragen, omdat ge mij altijd met uw moederlijke genegenheid hebt liefgehad, dan kan het niet anders, of mijn hart wordt doorvlijmd van droefheid, en mijn binnenste is diep bewogen. Ik kan nu zeker uit ervaring zeggen, hoe zwaar de scheiding van moeder en kind valt. Maar wanneer ik er over nadenk, is het onnoemelijk veel erger, wanneer een mens van God gescheiden is en de eeuwige zaligheid missen zal.

Gij ook, lieve moeder, overwin uw smarten door te zien op het welbehagen Gods, Die zo over mij wil beschikken, om in mij, een broos vat, verheerlijkt te worden. Hij heeft mij een waar navolger gemaakt van Jezus, de Zoon van God, en mij geroepen tot de heilige bediening, niet om de leer van de mensen te prediken, maar het zuivere Woord van Jezus en Zijn apostelen. Dat heb ik tot nu toe gedaan met een goed en zuiver geweten, niets anders zoekende dan het heil der mensen, en niet mijn eer en eigen belang. Ik onderwerp mij aan al hetgeen God zal behagen te doen. Vindt Hij het wel goed mij nu uit dit arme, broze, moeilijke leven weg te nemen, Hij zal mij wegnemen in de kracht mijner jaren, nadat ik veel heb gearbeid in de kerk van Zijn Zoon. Ja Hij heeft mij de vrucht van mijn arbeid en werk al voor mijn ogen doen zien, want Hij heeft mijn dienst gezegend en veel vrucht doen dragen, zodat de kerk dat nog lange jaren na mijn dood ervaren zal. Ik kan niet anders dan gerust en tevreden zijn, dat ik gezien heb, wat mijn God mij heeft doen zien. Er is nog veel goed zaad, dat ik gezaaid heb, maar dat nu nog als in de grond verborgen is. Maar wanneer het met mijn bloed zal zijn besproeid, dan zal het groeien en wonderdadig blijken.

Ik ben nu op de smalle en moeilijke weg, die tot het leven leidt. Ik ga de weg, waarlangs al de profeten gegaan zijn, en de apostelen, ja Gods eigen lieve Zoon, onze Heere Jezus Christus, en zo vele duizenden martelaren, die hun bloed hebben gestort voor het getuigenis van het Evangelie. Ik heb mijn Zaligmaker al meer dan twintig jaar gediend, en Hij heeft het mij nog nooit aan iets doen ontbreken. Ja Hij heeft mij veeleer een liefde bewezen, die alle menselijke verstand te hoven gaat; afgedacht nog van die grote weldaad, dat Hij Zich heeft overgegeven tot de smadelijke kruisdood, om mij het eeuwige leven te geven.

Wat dan? Zou ik de Levende verlaten om mijn toevlucht te nemen tot de doden? Zou ik de hemel laten liggen om de aarde te krijgen? De eeuwige dingen voor de tijdelijke? Ik heb reden om mij grotelijks te verblijden, omdat ik zie, dat Jezus Christus, mijn Meester, mij de eer bewijst, dat Hij mij met Hem doet aanzitten aan Zijn tafel. Is dat een kleine zaak, zulk een Heere te volgen? Hij is het, Die door Zijn machtig Woord hemel en aarde gemaakt heeft. Hij is het, voor Wiens aangezicht de engelen en aartsengelen hun aangezicht bedekken. En mij, het behaagt Hem mij Zijn vriend te noemen. En alsof dat nog te gering was, Hij troost mij zonder ophouden in al mijn strijd. Hij is hier in de gevangenis, een gevangene met mij, Jezus Christus, mijn Meester. Ik zie Hem, om zo te zeggen, opgesloten in mijn banden en boeien. Ik zie

Hem, met de ogen van mijn geest, opgesloten in mijn donkere en duistere gevangenis, gelijk Hij mij heeft beloofd door Zijn Woord, dat waarachtig is, dat Hij met mij zal zijn al de dagen, tot aan het einde toe. Ik heb aan niets gebrek, zo vervult de Heere mij met Zijn goede gave.

Zo dan, lieve moeder, omdat ge mij zo goed gesteld en opgewekt ziet, wees tevreden en verblijd u met mij over de eer, die God u bewijst. God heeft u een zoon gegeven, die Zijn Woord mocht prediken, terwijl gij dacht te moeten volgen één, die menselijke leringen zou moeten verkondigen.

Gij hebt een goede ouderdom verkregen, en naar de gewone gang der dingen zult ge mij niet lang kunnen overleven. Ik ga heen, u vóór, en gij zult mij weldra volgen, nadat ge uw dagen vervuld hebt. We moeten niet blijven staan bij het lijden van dit tegenwoordige leven, om altijd maar daarop te zien, dat levert niets op dan tranen en ontsteltenis. Maar we moeten bedenken, dat dit alles snel voorbij gaat, maar dat de vreugde, die daarop volgt, eeuwig blijvend is.

En de vervolgers doen niet anders dan de toorn Gods op zich laden, die tenslotte hun ondergang en verderf brengen zal. Ziet gij het niet, dat het ene geslacht gaat en het andere komt? En zo gaat alles voorbij, licht als de wind en de rook, en niets is van blijvende duur. De één sterft vandaag, de ander morgen; de één op deze, de ander op die manier. Niemand is waarlijk gelukkig in deze veranderlijke, onzekere wereld, dan alleen zij, die rusten op het vaste Fundament, Jezus Christus.

Leef het overige van uw dagen in de vreze Gods, mij gedenkend, en gelijk ik mijn God dien tot aan mijn dood. Ik beveel u, zo lang gij in deze wereld leeft, mijn arme vrouw en mijn kleine kinderen aan. Ze verliezen hun vader in hun tere jeugd. Ik bid de Heere, mijn God, met heel mijn hart, dat Hij voor hen een ontfermend en barmhartig Vader wil zijn, hun van jongsaf Zijn Heilige Geest wil geven en hen in Zijn vreze doen leven hun leven lang. Ik houd niet op Hem te vragen, dat Hij mij dit vergunt, en dat Hij Zich als een Man betone voor mijn arme weduwe, door haar te zegenen en haar altijd met Zijn gunst te omringen. Ik ben blij, dat zij met haar kinderen naar Sedan is uitgeweken; dat is een troost en rust voor mij. En al is zij nu ver van u en van mijn broeders, ik bid u allen: vergeet haar nooit, maar draagt zorg voor haar en voor mijn kleinen.

Ik bid de Heere mijn God, dat Hij u wil vervullen met alle genade en hemelse zegeningen, dat Hij uw ouderdom steeds meer eerbiedwaardig wil maken, door u te bevestigen in alle goed, totdat Hij u opneemt in Zijn zalig Koninkrijk met al Zijn ware kinderen.

Adieu, moeder, adieu, lieve moeder; de Heere trooste u in uw droefenis.

Door uw zoon, die u hartelijk liefheeft,

Guy Bray,

Gevangene en in de boeien voor Jezus Christus, Gods Zoon,
19 Mei 1567".

Hoe getuigen deze brieven van de kracht des geloofs, waardoor deze kruisgezant van Christus boven het aardse werd nageheven, maar tegelijk gewagen zij ook van het diep menselijke, dat hem om de zijnen ontroerde. Ze zijn een proeve van het zuiver Schriftuurlijke standpunt der Gereformeerde religie, waarvoor hij streed en dat hij mocht vasthouden tot het einde toe ... tot de dood.

DE LAATSTE UREN

Het is Zaterdag 31 Mei 1567.

Grendels worden weggeschoven, voetstappen komen nader en staan stil voor het hol, waar De Bres is opgesloten. De roomse geestelijkheid is wel tot de overtuiging gekomen, dat meer disputeren met deze „ketter" geen zin heeft. De overheid wil het liefst zo spoedig mogelijk zijn einde zien komen. Hij is te gevaarlijk. Slechts enkele verhoren heeft De Bres ondergaan, nu is er dan het einde.

Het is drie uur in de morgen. Bij tientallen zijn er sinds de overgave der stad de marteldood gestorven. Het is nu de tijd voor de beide predikanten en enkelen van hun vrienden, waaronder *Michel Herlui*,⁶ vader van het bekende watergeuzengeslacht. Monotoon klinken de woorden tussen de wanden van zijn kerker, waarmee hem wordt aangezegd zich voor te bereiden op de dood. Om zes uur zal hij worden terechtgesteld. Hij is voorbereid.

Zodra hij het bericht heeft vernomen, ontspant zich zijn gelaat, dat bleek en vervallen is door al het doorgestane leed, hem aangedaan.

Hij neemt nu afscheid van zijn ambtsbroeder en medegevangenen en spreekt hen toe: „Broeders, ik ben vandaag ter dood veroordeeld om de leer van de Zoon van God; Hij zij daarvoor geprezen, ik ben er zeer blij om. Ik had nooit gedacht, dat God mij zulk een eer bereid zou hebben. Ik voel mijn aangezicht zwellen van de genade, die God meer en meer in mij uitgiet; ik word van ogenblik tot ogenblik gesterkt en mijn hart springt in mij van vreugde op".

Hij vermaant hen goedsmoeds te zijn. „De dood betekent niets, want: „Zalig zijn de doden, die in de Heere sterven; ja, zegt de Geest, want zij rusten van hun arbeid".

Eén van zijn medegevangenen vraagt hem of hij zijn boek heeft kunnen afschrijven, waaraan hij begonnen was.

„Neen, - is zijn antwoord - ik zal niet meer werken, ik zal in de hemel eeuwig rust nemen. De tijd van mijn vertrekking is gekomen, ik ga in de hemel maaïen, wat ik op aarde heb mogen zaaien. Ik heb de goede strijd gestreden, ik heb mijn loop volbracht; ik ben getrouw gebleven aan mijn Kapitein; voor het overige wordt de kroon der heerlijkheid voor mij bewaard, die de Heere, de rechtvaardige Rechter, ook mij geven zal. Het is mij - en dit zei hij met een blij gelaat - alsof de Geest mij vleugels geeft om naar de hemel te vliegen, nu ik vandaag ben uitgenodigd tot de bruiloft van mijn Heere, de Zoon van God".

Tegen zes uur wordt hij met de anderen onder sterk geleide naar het stadhuis gebracht. Hier wordt hem het doodvonnis voorgelezen. Zij worden opgehangen en geworgd, omdat zij tegen de regentes hebben overtreden door het Heilig Avondmaal te vieren tegen haar gebod. Alsof de instelling van het Avondmaal een gebod was van Margaretha van Parma, en niet van Jezus Christus Zelf, Die het de Zijnen opdroeg te vieren tot een gedachtenis aan Zijn dood.

Het vonnis wordt nu dadelijk voltrokken. Guido de Bres zal de ladder beklimmen, maar eerst ziet de saamgestroomde menigte hem bij de ladder neerknielen om te bidden. Het is alsof hij de preekstoel zal opgaan. Maar ruwe handen trekken hem overeind en dwingen hem de ladder op te gaan.

Nog op de ladder staande, spreekt hij tot het volk, dat ademloos luistert als hij hen vermaant de overheid te eerbiedigen, en dat het zal volharden in de leer der waarheid, die hij hun verkondigd heeft.

Dan wordt hem de lus om de hals geworpen; een ruwe stoot ... en deze dienstknecht des Heeren is ingegaan in die plaats, waar de getrouwe leraars zullen blinken als de

---

⁶ Van Haamstede schrijft: Herlin

sterren. Het einde van een leven vol strijd en hoon om Jezus' wil, maar ook een leven van veel vrucht door de arbeid in 's Heeren wijngaard op aarde.

2. Uit het Martelaarsboek van A. van Haamstede

Guido de Bray en Peregrin de la Grange, dienaren des Woords

JAAR 1567

Nadat de stad Valenciennes geruime tijd door de vijand der waarheid op strenge wijze was belegerd geweest, en de gelovigen het beleg zolang uithielden als slechts mogelijk was, werden zij eindelijk, zich verstoten ziende van hulp en verlossing, hun door de voornaamste edelen van het land beloofd, gedrongen op de 23ste Maart de stad over te geven. Toen nu de vijand zijn belofte aan hen niet nakwam, was het gemakkelijk te verklaren, dat men vooral naar de dienaren van het Woord en andere voorname personen der stad zocht. De beide dienaren of predikanten van die stad waren toen Guido de Bray en Peregrin de la Grange, wier leven en roeping wij willen meedelen, voor wij hun dood berichten. In dit verhaal zullen wij beider leven en sterven naast elkaar voegen, die in gelukzaligheid elkaar zeer evenaarden.

Toen deze beide dienaren enige dagen na de overlevering van de stad zich aan het gevaar meenden te kunnen onttrekken, met **Michiel Herlin**, de jonge, een van zijn dienaren en **Jakob du Rieu**, vielen zij in handen van de voornaamste beambte van St. Amand, waar zij anderhalve dag vertoefden. En, aangezien het gebied van Doornik zich tot daartoe uitstreckte, eisten de rechters deze gevangenen met geweld, en bedreigden hen, indien zij weigerachtig bleven, dat zij de burg van Amant zouden verwoesten. Nadat men de beide gevangenen aan handen en voeten met ijzeren ketenen had gebonden, werden zij op een wagen geworpen, en, onder geleide van een groot aantal soldaten, naar het kasteel van Doornik gevoerd, dat vier mijlen van St. Amant gelegen was.

Guido werd door vele edellieden, vrouwen en jonkvrouwen bezocht, daar zij zeer verlangend waren hem eens te zien, aangezien zij veel over hem hadden horen spreken. Enige bespotten hem, anderen smaadden hem, en weer anderen wilden met hem redetwisten; doch, toen zij bemerkten, dat zij gevangen en overwonnen waren, verontschuldigten zij zich door te zeggen, dat zij geen godgeleerden waren.

De commissarissen, die als rechters zich in het twistgesprek mengden, gaven hun toe, dat men de heiligen niet behoefde te aanbidden, noch de maagd Maria, maar alleen de enige God. "Zij die dat doen," zei Guido, "dwalen." Daarop antwoordden zij, dat men de heiligen wel mocht aanroepen. Doch hij bewees daarentegen, dat het Latijnse woord *adoratio* vertaald wordt door aanbidding. En, wanneer men de maagd Maria niet behoort te aanbidden, mocht men haar ook niet aanroepen, want dit is hetzelfde.

Daarna verschenen er twee anderen, van wie de een zei, dat hij wel zo goed kon spreken als een predikant, indien hij dit slechts wilde. Guido hoorde dit en vroeg hem: "Mijnheer, ik bemerk wel, dat gij een geleerd man bent, zoudt gij mij wel eens willen zeggen, wat het geloof is?"

Hij werd rood van schaamte, doch greep moed en antwoordde, dat het de beoefening der geboden Gods was. Guido hernam, dat hij hem niet gevraagd had, welke de vruchten van het geloof waren, maar wat het geloof zelf was. Hij was echter niet wijs genoeg om de vraag anders te beantwoorden. Daarna spraken zij over de beelden; de een zei, dat hij geen enkel beeld in de kerk hoger achtte dan een klein mannetje, dat hij hen aanwees en dat op de leuning van een bank stond.

Een ander zei weer, dat hij dat groter achting toedroeg wegens de plaats. "Mijn heren," zei Guido", redetwist eerst met elkaar, en wordt het onder elkaar eens, en dan zullen wij over andere dingen spreken; want als gij zegt, dat de plaats de beelden heiliger en voornamer maakt, snijdt dan vooral dit beeldje van de bank, en laat het naar de kerk brengen, en dan zal het zo heilig zijn als de andere in de kerk." Dergelijke gesprekken hadden er meer plaats, doch zij zijn niet waard het papier ermede te bevleken.

Vervolgens kwam de lieer van Tramery, een kapitein, in gezelschap van vijf á zes soldaten, Guido bezoeken. Deze bracht een priester mee, die door zijn houding en manieren genoeg liet blijken, dat hij meer had gedronken dan betamelijk was, die met vele zaken voor de dag kwam, en onder andere ook met het avondmaal. Guido maakte van deze gelegenheid gebruik hem te vragen, *wat een sacrament was*. Allen, die over deze zaken praatten, als papegaaien, werden toen stommer dan vissen, en gaven duidelijk te kennen, dat zij de plank mis waren. Doch Guido plaatste zich voor de priester en zei: "Dit is een man van de kerk, het is zijn ambt de sacramenten te bedienen; hij zal ons wel zeggen, wat het is." De priester antwoordde, dat het een verborgenheid was, die God en de mensen onbekend was. Guido verstond hem niet, doch enige, die bij hem stonden, deelde mee, wat hij gezegd had. En waarlijk, het was een antwoord zijn priesterambt ten volle waardig!

In het twistgesprek liep het dikwerf over de woorden: "Hoc est enim corpus meum" dit is: "want dit is mijn lichaam." Guido bewees hem, dat men die woorden moest opvatten zoals de oudste leraren der kerk die hadden verklaard, en onder die leraren noemde hij Augustinus, die zei: "De Heere heeft geen zwaarigheid gemaakt, te zeggen: "Dit is Mijn lichaam," toen Hij het teken van Zijn lichaam overgaf." Toen zij dit antwoord vernomen hadden, dat niet inhield, dat men het lichaam van Christus onder een hostie tussen twee ijzers gebakken, bevatten kon, begonnen zij hardop te zeggen: "Het teken, het teken!"

Ja," zei Guido, "het teken, want dit zegt Augustinus; zie eens of gij de verklaring kunt aannemen." Toen drong de priester, die de edellieden hadden laten vertrekken, omdat hij alles bedierf voor al het volk, en herhaalde andermaal de woorden van Augustinus. "Er staat," zei hij, "op deze plaats het volgende geschreven: *est vera caro Christi*," dat is: "Het is het ware vlees van Christus." Deze priester gedroeg zich hierin zo dwaas, dat Guido zich daarover verwonderde, en er niets anders op antwoordde dan dat dit in Augustinus niet geschreven was, en dat dit het tegendeel zijn zou van wat hij tekenen noemt, en dat men dit de kinderen moest wijs maken of enige onredelijke schepselen. En, aangezien Guido hem gezegd had, dat hij hem wilde bewijzen, uit de pauselijke boeken zelf, dat de leer van de roomsen paus een valse leer was, gingen zij terstond heen, en voegden hem toe, dat hij zich wel in grote mate beroemde, maar dat toch geen van de predikanten te Doornik tegen enige hunner kon redetwisten. De priester vertrok insgelijks en zei, dat men alleen met brandstapels goed tegen hen redetwisten kon. Toen Tramery heenging, zei hij tot hem, dat hij nog erger was dan de la Grange en zijn geestverwanten.

Daarna verscheen de gravin van Reux, vergezeld van vele juffrouwen. Toen deze hem bij het binnenkomen zag, geboeid in zware ijzeren ketens, zei zij: "Mijn goede mijnheer Guido, ik begrijp niet, hoe gij kunt slapen, eten of drinken; mij dunkt, als ik in uw plaats ware, bestierf ik het van onrust." "Mejonkvrouw," zei hij, de zaak, die ik voorsta, en het gerust geweten, dat God mij schenkt, doen mij gemakkelijker slapen, eten en drinken dan alle anderen, die mij kwaad berokkenen. En, wat mijn ketens aangaat, ik verzwijg, dat zij mij zouden verschrikken of mijn rust benemen; zij verheugen en verkwikken mij zozeer, dat ik die als kostelijker beschouw dan gouden ketens, ringen en dergelijke kostbaarheden, want zij zijn mij veel nuttiger. En, als ik

het geluid van mijn ketens hoor, zo is het mij, alsof ik een aangename muziek tot mijn oren hoor doordringen, niet wegens de ketens zelf, maar wegens de reden, waarom ik die draag, namelijk om Gods Woord." De jonkvrouw zei hem, dat zij vernomen had, dat hij de goddelijke dienst der roomse kerk op scherpe wijze in zijn predikatiën verachtte. Guido antwoordde: "Ik sprak daarvan, zoals het mijn tekst vereiste en meer niet, en wel, omdat ik, overeenkomstig mijn ambt, het volk voor zodanige misbruiken moet waarschuwen, die het volk ter dood en verdoemenis brengen." De jonkvrouw liet de la Grange een hoeveelheid bier brengen en beloofde, dat iedere dag te zullen doen, wanneer hij tot de roomse kerk wilde terug keren. Doch haar pogingen waren bij de een zowel als bij de ander vruchteloos. Er was toen een zeker persoon, die, terwijl hij over het vagevuur sprak, aanhaalde wat Virgilius schrijft in de boeken van de Eneide van de helden Ulysses en van zekere Tantalus, die tot aan de kin in het water stond, en als hij wilde drinken het water zich van hem verwijderde; aldus werd hij wegens zijn misdaden gestraft, terwijl de anderen in de wind werden opgehangen om gereinigd te worden. Maar Guido, om hem de pas af te snijden, zei hij tot hem: "Mijnheer, dit zijn alle oudwifse fabelen; wanneer gij mij wat wilt doen geloven, dan moet u de goddelijke Schriftaanvoeren" - "Ik dacht wel, dat gij mij dit zoudt zeggen," hernam de ander. Er kwamen nog andere jonkvrouwen, van wie enige jong waren en sierlijk gekleed, toen een oude vrouw zei: "Dit is genoeg om Guido op de proef te stellen, door namelijk zovele schone dochters te zien." "Vrouw," hernam Guido, "bewaars die voor de priesters en monniken, want gij weet wel, dat deze daarop zeer verzot zijn." Op een andere dag bezocht hem een groot gezelschap, waaronder enige waren, die zich inbeeldden geleerden te zijn. Zij spraken over de dingen zonder stoffelijk bestaan, en of zij konden bestaan zonder hun eigen stof, en of de dingen zonder stoffelijk bestaan ook gewicht hadden. De een zei ja, de beide anderen zeiden neen. "Wordt het met elkaar eens," zei Guido, "en dan zullen wij ermede eindigen." Na enige andere woorden zei hij: "Ontbreekt er anders niet in het sacrament dan de toevallige eigenschappen zonder stoffelijk bestaan? Wat heeft er gewicht? Heeft het dezelfde zwaarte als voor de woorden der inzegening? Men mag niet zeggen, dat het 't wezen van het brood is, want dat bestaat niet meer. Zegt men, dat er ook geen toevallige eigenschappen bestaan, zoals rondheid, witheid, grootte, zonder hun stoffelijkheid, nog minder kan men dit zeggen van het lichaam van Christus; want een lichaam zo groot van omvang als het hing aan het kruis, weegt veel zwaarder dan het wezen van het brood doet." Na deze woorden gehoord te hebben, gingen zij zeer beschaamd heen, zonder verder te spreken. Hij zei alleen, dat zij geen godgeleerden waren. Guido zei ook tot hen: "Welnu dan, laat uw geleerden hier komen, en gij zult er ons over horen spreken." Nadat zij tien á twaalf dagen hadden gevangen gezeten, was er grote twist onder de heren. Enige wilden hen te Valenciennes hebben, en die van Doornik wilden hen niet laten gaan, en zeiden, dat zij onder het gebied van Doornik waren gevangen genomen. En deze twist liep zo hoog tussen de heer van Reux en de heer van Quatervaux, dat zij bijna elkander aanvielen, en men tot in de late avond bezig was om hen met elkaar te verzoenen. De heer van Reux, die hen niet had willen laten gaan, vertrok des anderen daags met de post naar Brussel, om daar de hertogin te spreken, die hem beval hen aan de heer van Valenciennes uit te leveren. In de vroege ochtend, daags na zijn terugkomst, kwam men de gevangenen aanzeggen, dat zij zich zouden gereed maken om te vertrekken; enige zeiden naar Valenciennes en anderen beweerden naar Brussel. Terstond daarna kwam de heer van Maulbay, bevelhebber van het kasteel, een van de commissarissen en vele hoofden tot Guido, die over de aanroeping van de maagd Maria en de heiligen spraken. Hij antwoordde hun daarop, dat men niemand behoefde aan te roepen dan alleen God door Christus Jezus, onze

Heere, Die de enige Verlosser en Middelaar is, zoals ons de Schrift leert. En, aangaande de heiligen en de maagd Maria, zei hij: "Zij hebben in hun tijd de raad Gods uitgediend, zoals de Heilige Geest door de mond van Paulus zegt, dat David, nadat hij de raad Gods had uitgediend, is ontslapen en tot zijn vaderen verzameld. En, wanneer hij nu in onze tijd ons van dienst had kunnen zijn en ons had kunnen helpen, zo zou deze wijze van spreken ijdel en tevergeefs zijn. Daarenboven zegt de apostel, als hij aan de heilige gemeente van Galatië schrijft: "Terwijl wij tijd hebben, laat ons goed doen aan allen." Daarop zei een ander: "Dit is zeer verkeerd daarbij gebracht; want als men zegt: "Terwijl gij te Doornik bent, doe goed", volgt daar nu uit, dat ik geen goed kan doen, als ik in een andere stad ben?" "Mijnheer," zei Guido, "mijn bewijs alsook het bewijs van de apostel, rust niet op enige plaats, maar heeft betrekking op de tijd, te weten, dat wij in deze tegenwoordige tijd elkaar kunnen helpen, maar dat ons na dit leven de gelegenheid benomen is, om dit te doen; ja, wat meer is, zij, die gestorven zijn, weten van onze zaken niet." En om dit te bewijzen, beriep hij zich op het voorbeeld van Josia, tot wie de Heere zei, dat Hij hem wilde vergaderen tot zijn vaderen, opdat zijn ogen de wraak niet zien zouden, die Hij over Jeruzalem brengen wilde. En ook lezen wij," zei hij, "van Mozes, die tot God zei: "Zo ik genade voor u gevonden heb, zo dood mij, opdat mijn ogen het kwade niet aanschouwen," waarbij hij het verderf van het volk op het oog had. Toen zei een hunner, dat dit moest worden opgevat van de ogen des vleses. Guido haalde toen Augustinus aan, die, sprekende van zijn overleden moeder Monica, die een heilige en deugdzaam vrouw geweest was, zei: "Als hier de gestorven heiligen van onze zaken wisten, en zij ons konden helpen, dan zou mijn moeder, die mij steeds, waar ik ook heen reisde, volgde, en die mij niet in nood kon zien, mij ook nu niet verlaten, maar het is zoals in de psalm geschreven staat: "Mijn vader en mijn moeder hebben mij verlaten, maar de Heere zal mij aannemen." En Jesaja zegt: "Gij zijt onze God en Heere; Abraham onze vader kent ons niet, en Israël weet van ons niet." Toen vroegen zij hem, of hij ook niet geloofde, dat de maagd Maria maagd gebleven was na haar bevalling. Ja," antwoordde hij, "voor zoverre zij in onze geloofsartikelen maagd genoemd wordt," en zei voorts, dat hij haar voor de gelukkigste onder de vrouwen hield, zoals de engel haar noemde en Elisabeth haar nicht, en dat zij de moeder van de Zoon van God was, die Hem, waar God en mens, ter wereld gebracht had. Bij deze woorden zagen zij elkaar aan, alsof zij wat anders van hem verwacht hadden. Toen vroeg de heer van Maulbay: "Geloofst gij niet, dat er een vagevuur is?" Guido zei: "Met uw verlof, mijnheer, ik behoor niet tot hen, die loochenen, dat er een vagevuur is; want ik houd het bloed van Gods Zoon voor het vagevuur der zonden voor hen, die zich bekeren, en deze weldaad met het geloof omhelzen; maar ik weet van de ovens en het roosteren der zielen, zoals de fabelen van de priesters inhouden, niet te spreken." Maulbay zei daarop zeer gramstorig tot Guido, dat hij op dezelfde wijze, ook het bestaan der hel kon loochenen. Doch Guido zei hem, dat er voorzeker een hel was voor de goddeloze en boze lieden, zoals Gods Woord getuigt, maar niet zulk een vagevuur zoals de priesters uitgedacht hebben. Maulbay hernam, dat hij wel ondervinden zou, dat er een vagevuur was, wanneer hij verdoemd zou zijn. Guido antwoordde, dat hij een Rechter in de hemel had, die daarover anders zou oordelen, waarvan hij genoegzaam was verzekerd door het Woord. Intussen verscheen de overste Tramery, die hem naar St. Amant zou overbrengen, en zæer op hem gebeten was wegens de woorden, die hij tegen hem en zijn priester gesproken had, zoals wij boven hebben meegedeeld. Met een vergramd gelaat kwam hij tot hem en zei: "Ga heen, ga heen," en liet hem op een wagen klimmen, waarop geen stro was of iets om op te liggen. En, om hem nog erger te kwellen en te bezwaren, liet hij hem de voeten

in zware boeien slaan en de handen met een touw binden, zonder hem iets te geven om zich van achteren op te richten. Doch de Heere was hem genadig, zodat hij zei: "Mijn God, ik loof en dank U voor de goedheid aan mij bewezen. Gij troost en sterkt mij." En, terwijl hij zijn ogen op Tramery sloeg, zei hij: een onbarmhartig oordeel zal gaan over hem, die geen barmhartigheid gedaan heeft." Toen zij onder zulk een druk waren, hieven zij hun ogen naar de hemel, en baden God om hen meer en meer te troosten en te sterken, wat Hij ook deed. Want toen zij daar uitgerekte lagen, gebonden als schapen, die voor de slachtbank bestemd zijn, zie, zo trof de Heere het hart van de commissaris, die hun stro liet geven, opdat zij wat gemakkelijker zouden zitten. Deze bewees zich overigens zeer redelijk jegens hen. Aldus werden zij uit het kasteel gebracht en met een grote menigte soldaten door Doornik gevoerd, waar zij door vele godzaligen met grote deernis werden aangezien, doch niemand durfde een woord spreken. Eindelijk kwamen zij te St. Amant, waar zij zware koude leden, en twee honderd soldaten hen wachtten. Terstond nam men een andere wagen, teneinde hen terstond naar Valenciennes te voeren. Nauwelijks daar aangekomen, werd Guido in het afschuwelijkste gat gestopt, dat daar was, en waar men niet gewoon was een mens te leggen. Wegens de duisternis, die er heerste, werd dit hol Brunam genaamd, waar hij lucht moest scheppen door een ijzeren tralie van een stinkende plaats, waar het zeer onrein was, en gewoonlijk de dronkaards heengingen om zekere behoeften te verrichten. Ziedaar de geschiedenis van de gevangenschap dezer personen, zoals uit hun geschriften bleek en vooral uit de geschriften van Guido, die zich zeer beijverde de broeders van Valenciennes belangrijke en stichtelijke zaken mee te delen, alsook de twistgesprekken op de 16den en 17den April, die hij meteen minderbroeder had gehad en met andere aanzienlijke mannen, aangaande de hoogmoed van de paus, terwijl hij insgelijks de komst te gemoed zag van François Richardot, bisschop van Arras. En om zijn zorg en genegenheid te tonen, die hij droeg voor hen, wier herder hij was, zond hij hun dagelijks brieven, en vermaande hen daarin tot volharding in het geloof.

Twistgesprekken en handelingen, gehouden te Valenciennes, tussen Guido de Bres en François Richardot, bisschop van Arras en anderen.

Meester François Richardot was een zeer listig man, die vroeger belijdenis had afgelegd van het Evangelie, dat hij later onder de dekmantel van de Augustijnerorde bezoedelde, door zich zeer bij de groten van het hof in te dringen. Hij werd later bisschop van Arras. Op de 18den April bevond hij zich te Valenciennes, om, zoals hij zei, met Guido te spreken.

Op zijn gewone vleierende manier begon deze bisschop met Guido te spreken, en zei, op de wijze van de redenaars, dat hij een zeer gunstig gevoelen koesterde aangaande Guido, daar hij had horen zeggen, dat hij niet gemakkelijk driftig werd, maar zeer redelijk was, waaruit hij ook het gevolg trok, dat hij zeer voor God ijverde en zorg droeg voor zijn zaligheid. Hij verzocht hem ook niet voor hem te schromen, al ware het ook, dat hij een andere belijdenis was toegedaan dan de zijne, en daarom de leer niet moest verwerpen, die hem zou worden voorgesteld.

Op deze en dergelijke woorden antwoordde Guido, dat hij er ook zo over dacht, en dat een ijver tot God hem vervulde, zoveel toch als God door Zijn Geest hem had geschonken; "en" zei hij, "dit tonen ook de bezwaren, pijnen en gevaren, waaronder ik sinds geruime tijd gebukt ga."

Daarna vroeg de bisschop hem, over welk punt zij zouden spreken.

"Over welk u slechts behaagt," antwoordde Guido.

"Welaan dan," zei de bisschop, "laat ons dan spreken over het sacrament der mis. Ik geloof wel, dat gij gewoon bent, daartegen in te brengen wat de apostel aan de Hebreëen schrijft: "Zo wij willens zondigen, nadat wij de kennis der waarheid ontvangen hebben, is er geen offerande meer over voor de zonde." Doch de apostel spreekt op die plaats over de onvergefelijke zonden, van welke hij zegt, dat er geen offerande bestaat. Maar gij moet toch bekennen, naar ik meen, dat het sacrament van Christus voor alle andere zonden dienstig is."

"Mijnheer," zei Guido, "zou het u niet behagen eerst te beginnen van de eerste instelling der mis, teneinde vooreerst te weten, wie die ingesteld heeft, en wanneer die ingesteld is? Want ik vind er geen woord van gesproken in de heilige Schrift. Wel heb ik gelezen, dat Lukas, die de Handelingen der Apostelen heeft geschreven, in hoofdstuk 2 spreekt, waar hij de toestand der eerste gemeente beschrijft, dat zij volhardden in de leer der Apostelen, in de gemeenschap, in de breking des broods en in de gebeden. Men weet ook, wat de leer der Apostelen was, want Lukas bewijst ons dit door de predicatiën, die hij beschreven heeft. Het is waar, wat hij daarvan beschreven heeft, is niets anders dan de hoofdinhoud van hun gehele leer. De gemeenschap bestond in het doen van aalmoezen, zoals die ook door de apostel worden genoemd, als hij zegt tot de Hebreëen: "Vergeet de weldadigheid en de mededeelzaamheid niet." Door de breking des broods verstaat hij het avondmaal, en met het gebed bedoelt hij de smeking. Indien nu de mis in die tijd reeds bestaan had, zou Lukas die niet hebben verzwegen, aangezien het een sacrament is, zoals de roomse kerk zegt, zowel voor de levenden als voor de doden. Het zou bovendien Lukas weinig moeite gekost hebben die te beschrijven, daar hij zo vele andere zaken beschreven heeft, die zeker niet zo nodig zouden geweest zijn als de mis, wanneer deze heilig is en in waarde moet gehouden worden, zoals men zegt."

De bisschop zei daarop, dat de mis toen reeds bestond, want dat zij het avondmaal was; en dat de apostelen haar niet met de naam van sacrament hebben willen bestempelen, was alleen, omdat zij vreesden, dat men hen zou verdacht hebben, bij het volk nog op hun oude plechtigheden te willen blijven aandringen, maar dat evenwel het avondmaal een sacrament was.

Guido. "Mijnheer, indien de Apostelen om die reden het avondmaal geen sacrament durfden noemen, hoe durfde dan Paulus aan de doop de naam van besnijdenis geven, en aan de spijs van ons avondmaal die van het oude paaslam?" De gelovigen werden genoemd *tempelen Gods*; de gemeente wordt genoemd, naar de oude stad Jeruzalem, *Sion*, Christus wordt genoemd *ons Altaar*. Ja, ik wil er niet eens van spreken, dat, indien zij het avondmaal met de naam der oude offers hadden willen bestempelen, het de gelovigen een niets betekenende zaak zou geweest zijn; en beweer, dat het eer een middel zou zijn geweest om hen te lokken, wanneer zij het woord offer in hun oren hadden horen klinken, zowel de joden als de heidenen."

De bisschop antwoordde, dat de kerkvaders, die zeer kort na de Apostelen hadden geleefd, het avondmaal *een sacrament* noemden.

"Dat is waar," zei Guido, "maar dat was om het sacrament der dankzegging, dat men gewoon was te gebruiken onder de uitdeling der aalmoezen, waarbij ook gevoegd werd, dat de gelovigen zichzelf wijdden tot een offer van God, zoals ook de Apostel hen tot dat einde vermaant. Maar hebt gij ooit gelezen, dat een der ouden deze woorden heeft gebruikt: *Wij heiligen het ware lichaam van Christus en offeren het aan God, om zowel de levenden als de dodende verdiensten van het lijden onzes Heeren toe te eigenen?*"

De bisschop zei tot hem: "En gijlieden, als gij het avondmaal bedient, dan offert gij aan God de Vader in uw gebeden Jezus Christus, en de verdiensten van Zijn lijden

voor de voldoening van al uw zonden."

Guido hernam: "Mijnheer, gewoonlijk bidden wij God, en niet alleen bij het gebruik van het avondmaal, om ons niet aan te zien, maar het aangezicht van Zijn Gezalfde. Maar wat ulieden en die van de roomse kerk aangaat, gij offert.

Verder, in de brief aan de Hebreëen, hoofdstuk 1, vs. 7, gebruikt de apostel Christus niet op een andere wijze in uw mis? Zo gij Hem op geen andere wijze opoffert, waarom zegt men dan, dat men Hem opoffert met vlees en been, werkelijk en lichamelijk? Zo moet dan ook uw offerande een bloedige genoemd worden; want Christus heeft in de offerande, die Hij eenmaal aan het kruis heeft volbracht, Zijn bloed vergoten; en, wanneer nu gij hetzelfde offer offert, volgt er ook uit, dat het bloedig moet wezen, of anders is het dit niet."

De bisschop hield het staande en zei: "Wij offeren het ware lichaam en bloed van Christus."

Guido antwoordde: Indien het lichaam en bloed van Christus geofferd wordt in de mis, is het een bloedige offerande. En, als toch de oude leraars gesproken hebben van een offerande zonder bloed, wilden zij daarmee zeggen, dat het een sacrament was, namelijk een teken van de bloedige offerande, dit eens geofferd was aan het kruis."

Daarna drong Guido er bij herhaling op aan en wilde bewezen zien, dat de naam van *offer* eigenlijk aan het avondmaal kon gegeven worden; "want eigenlijk" zei Guido, "is offeren doden, zoals bij Abrahams offerande blijkt, aangezien hem geboden werd zijn zoon Izak te offeren, waaruit Abraham verstond, dat hij hem moest doden. Zoals ook Jifta deed, die God een belofte gedaan had, dat, zo wanneer God hem de kinderen Ammons in zijn hand geven zou, hij zou offeren de eerste, die hem ontmoette. Wanneer nu het avondmaal eigenlijk een offer moet genoemd worden, moet er uit volgen, dat Christus daar moet gedood worden, maar, aangezien Christus in de mis niet gedood wordt, wordt het zeer ten onrechte een offer genoemd zoals ook de doop niet eigenlijk de besnijdenis moet genoemd worden."

Deze woorden brachten hem zeer in het nauw, en, toen zij er eindelijk niets tegen konden inbrengen, lieten zij deze zaak varen, en kwamen met wat anders voor de dag. De bisschop begon namelijk te spreken over de onderscheiding van het Woord Gods, dat is, dat enige gedeelten ervan ons in geschriften zijn nagelaten en andere niet, en zei, dat al de brieven van de Apostelen in onze tijd niet voorhanden zijn; dat het duidelijk was dat de Apostelen meer geschreven hadden dan wij thans van hen bezitten, waarin zij zeer goed ook andere zaken hebben kunnen meegedeeld.

Guido. "Ik weet niet, dat er meer dan een brief van Paulus is verloren geraakt, namelijk die, welke hij aan de Laodicensen geschreven heeft, waar van hij melding maakt Kol. 4, vs. 16. Het is wel waar, dat men er een vindt, die aldus genaamd wordt, maar ik houd die voor verdicht. En, al waren er ook door de Apostelen meer geschreven dan wij bezitten, dan zal evenwel al wat door hen gezegd wordt overeenkomen met hetgeen door hen geschreven is, en wat wij thans van hen bezitten. Want, indien men iets voorwendt als van hen afkomstig, en dit niet overeenkomt met dat, wat eens door hen geschreven is, wie zal dan zo dwaas zijn te willen geloven dat het door de Apostelen geschreven is? Toen de Engel aan Cornelius de hoofdman gezegd had, dat hij naar Joppe moest zenden en Simon laten roepen, opdat die hem zou verkondigen de dingen, waardoor hij en zijn gezin konden zalig worden, werd er in die tijd tegen Cornelius geen woord van de mis gesproken, noch van enige offerande, dan alleen van de offerande, die de Heere Jezus eenmaal aan het kruis volbracht heeft; en er is niets anders bijgevoegd dan dat Hij die door het geloof zou aannemen."

Hierop zei een minderbroeder, die daar tegenwoordig was, dat evenals de wet van

Mozes diende om de dood van Christus de Joden toe te eigen, dat ook alzo de mis diende om de heidenen de dood van de Zoon van God toe te eigen.

Guido antwoordde: "Dit bewijs is niets waard, want de offers werden volgens de wet ingesteld door Gods Woord, en konden toch geen zonden wegnemen. De mis vindt men in het Oude noch in het Nieuwe Testament beschreven, hoe kan zij ons dan de dood van Christus toeëigenen?"

De bisschop zei daarop, dat de Apostelen liturgieën gebruikten, dat is bedieningen, en dat de mis onder de Grieken ook liturgie genoemd wordt.

"Er staat," zei Guido, "in de Handelingen der Apostelen, dat de Profeten en leraars der gemeenten van Antiochië de Heere dienden en vastten. En nu vraag ik ulieden, of gij daaruit opmaakt, dat hij daarmee de mis bedoeld heeft?"

De minderbroeder antwoordde, dat Erasmus het aldus had vertaald. "Wat," zei Guido, "heeft Erasmus voor het woord offerande "mis" geplaatst?" Ja," zei hij, "voor offerande zegt hij "mis."

"Mijnheer," zei Guido, "gij weet toch, dat dit Griekse woord Liturgia eigenlijk wordt gebruikt voor bediening, welke deze ook zij, zoals te zien is in het 13de hoofdstuk van de brief aan de Romeinen, waarvan de overheid gezegd wordt, *dat zij een dienaressen is van God*. Ditzelfde woord Liturgia, dat in de Handelingen der Apostelen gebezigd wordt, komt ook in de brief aan de Romeinen aldus voor, het woord Liturgia, als hij zegt, dat de Engelen *dienaars* zijn. Zal men daarom zeggen, dat de overheid de mis zal mogen zingen en ook de Engelen? Ik weet wel, dat ook deze naam gegeven is aan Zacharias, de vader van Johannes de Doper, die een priester was; maar eerst zou men moeten bewijzen, dat de Apostelen priesters waren voor men hen tot deze bediening en dit ambt roepen en toelaten kon. Doch men kan het nooit bewijzen, dat zij dit geweest zijn; want Christus, toen Hij hen uitzond, beval hun niet de mis te gaan zingen, maar om het Evangelie te prediken; zodat het woord liturgia moet worden opgevat voor de last en de bediening van de Apostelen, aan wie bevolen was te prediken en niet om te offeren. Paulus zei: Een ieder mens houde ons als dienaars van Christus en uitdelers der verborgenheden Gods." Hij zegt niet: "als priesters."

Guido vroeg verder de bisschop, of hij wel durfde staande houden, dat de Apostelen de mis gezongen hadden. Hij antwoordde ontkennend, en zei, dat zij het avondmaal bedienden.

Aldus eindigde dit twistgesprek met vele dergelijke redenen, doch alles op vriendschappelijke wijze en zonder gramschap. De bisschop bewees hem grote vriendschap, en beloofde hem andermaal te zullen bezoeken. Guido bedankte hem zeer voor de moeite, die hij zich gegeven had, en zei, dat hij hem steeds welkom zou wezen, en aldus scheidden zij van elkaar.

Dit is het hoofdzakelijk wat Richardot en vele anderen van zijn geestverwanten, in gezelschap, van Guido, behandelden in het eerste twistgesprek, geput uit de geschriften, die daarvan zijn gemaakt en in druk uitgegeven, aan welke geschriften Guido een toevoegsel gaf, geschreven aan de gelovigen te Valenciennes, zoals hier volgt:

"Mijn schaapjes, doet uw voordeel met deze dingen en ook met alles, wat ik u gepredikt heb, en denkt daar gedurig over na. Bidt God zonder ophouden om volharding en voor de versterking der zieken en zwakken in het geloof; en vergeet vooral mij niet in uw gebeden, zolang ik onder deze strijd verkeer; want het is om ulieden en om het geloof, dat gij bezit, dat ik strijd, en ik wil graag, zo het God behaagt, daarvoor mijn bloed laten vloeien.

Wat mij aangaat, ik zal u nooit vergeten, zolang ik hier in deze wereld verkeer. Ik heb

ulieden uitvoerig geschreven, en wel van het avondmaal en de mis, omdat zij de voornaamste zaken zijn, die in de roomse kerk worden voorgestaan. Ik heb dit gedaan om de zorg, die ik heb voor uw zaligheid."

Andere twistgesprekken, gehouden op de 22ste Mei 1567, in de zaal der gevangenis te Valenciennes.

Omstreeks acht uur in de ochtend van genoemde dag, kwam de bisschop van Arras voor de tweede maal, vergezeld van een groot aantal priesters, die men geestelijken noemde, en meer andere personen in de gevangenis, bij wie Guido gebracht werd. En, nadat zij elkaar gegroet hadden, liet de bisschop Guido bij zich aan een tafel komen, en deed hem recht tegenover zich plaats nemen, terwijl de anderen rondom stonden. Er werd uitvoerig over de mis en het avondmaal gesproken en wel op de volgende wijze:

De bisschop: "Wel, mijnheer Guido, hoe gevoelt gij u sinds wij de laatste maal met elkaar spraken? Bent gij nog dezelfde, en hebt gij u niet bedacht, op hetgeen wij toen behandeld hebben?"

Guido "Mijnheer, ik prijs mijn God en Vader, omdat het Hem behaagd heeft Zijn Vaderlijke zorg over mij uit te storten, en mij te troosten en te versterken, op een bijzondere grote wijze in mijn gevangenschap en vervolgingen, waarin ik als met de ogen zie en met de handen voel de zekerheid en getrouwheid van Zijn beloften, waarvoor ik Hem van heler hart dank, en Hem bid mij tot het einde mijns levens daarin te bewaren, want ik ben steeds dezelfde en altijd goedsmoeds."

De bisschop: "Hoe, ik dacht u geheel van gevoelen veranderd te vinden, volgens de goede hoop, die ik sinds de laatste maal op u had. Wilt gij dan partij kiezen en u verzetten tegen de waarheid? Mijnheer Guido, mijn broeder en vriend, ik bid u, blijf toch niet hardnekkig bij uw gevoelen, en acht uw gevoelen niet hoger dan het oordeel der gehele kerk en van zovele wijze en dappere mannen, die voor ons geleefd hebben. Wij spraken de laatste maal over de offerande van het lichaam en het bloed van onze Heere Jezus Christus in de mis, die, volgens de beschrijving der kerkvaders, bediend werd ten tijde der Apostelen, waar zij dikwerf van offeren spreken als zij van de Eucharistia gewagen. Het is toch te verwonderen, dat gij liever aan een leer gelooft, die eerst sinds veertig jaren of daaromtrent is verkondigd geworden door Oecolampadius, Carlstadt, die er uitvinders van waren. Waarlijk, mij dunkt, dat men meer geloof behoort te schenken aan de kerkvaders, die zeggen, dat het sacrament des altaars een offerande is, dan aan ulieden, die het tegendeel beweert. Ik weet wel, dat gij mij antwoorden zult, wat Paulus aan de Hebreeën schrijft, namelijk, *dat Christus Zich eenmaal opgeofferd heeft*; maar daar zal ik u op dienen. Wat wij in de mis offeren is geen andere offerande dan die reeds heeft plaats gehad. Wij maken niet heden de een en morgen weer een andere, want wij offeren steeds dezelfde zaak, niet zoals Hij zich aan het kruis heeft opgeofferd, want Hij heeft Zich opgeofferd, opdat Hij voor ons verdienen zou; maar wij offeren Hem als dienaars en uitvoerders van Zijn testament, opdat wij ons de verdiensten daarvan aldus toeëigenen; en ik verwonder mij, hoe u dit zo vreemd dunkt. Wij zeggen, dat wij Jezus Christus tot God de Vader voor onze zonden offeren; en nu gijlieden in uw avondmaal, stelt gij niet Jezus Christus aan God voor wegens uw zonden, en bidt gij Hem ook niet, u de verdiensten van het lijden en de dood zijns Zoons toe te eigenen?"

Guido: "Mijnheer, ik weet niet, hoe gij de laatste maal hoop op mij kon koesteren; en hebt gij gemeend mij voor uw godsdienst te winnen, ik meen echter u daartoe van mijn kant nochtans geen reden gegeven te hebben; dit was alleen een vermoeden van u. Wat ik gezegd heb, dat zeg ik nog, te weten, dat ik nooit hardnekkig ben geweest

om mij tegen alle rechte reden te verzetten; maar tot nog toe heb ik niets gehoord dat bestaan kan, en ik kan het zekere voor het onzekere niet verlaten, en daarom verkeer ik nog, zoals goed is, in hetzelfde gevoelen, totdat men mij met levende getuigenissen uit de Heilige Schrift het tegendeel bewijst. Ik ben ook in genen dele eigennuttig, en acht mijn oordeel niet hoger dan dat der kerk, maar ik onderwerp mij, en wel te recht om gegronde redenen, aan de eerste oude kerk, waarin de Apostelen alles hebben beoefend naar het bevel van Christus. Maar, aan de kerk van onze tijd onderwerp ik mij niet, want zij is verontreinigd met een oneindig getal menselijke instellingen, en is zeer vervreemd en afgeweken van de oude kerk der Apostelen. Daarom heb ik geen ongelijk, dat ik mij aan de kerk, volgens Christus' bevel, wil houden; want Christus, zegt in de Openbaring van Johannes aan de gemeente te Thyatire, die zei, dat zij de bedriegerij des satans niet kende, noch de diepte des satans, zich voor valse leringen te wachten: *“Ik zal u geen andere last opleggen; maar hetgeen gij hebt, houdt dat, totdat Ik kom.”* Zo had Hij niet moeten spreken, wanneer men alles wat de roomse kerk heeft uitgedacht, moest onderhouden. Wat het misoffer aangaat, dat de ouden, volgens uw zeggen, beweren reeds ten tijde van de Apostelen in gebruik zijn geweest, ik bid u, mijnheer, noem mij er eens een op, die dit beschrijft, en gij zult mij reden geven na te denken.

Ik weet wel, dat Irenaeus, bisschop van Lyon, die de oudste na de Apostelen is, zegt: "dat wij Gode offeren de dingen die Hem toekomen, en gedurig de gemeenschap en de eenheid des vlees en des geestes prediken; want indien het aanroepen van de Naam van God voor het brood dat toch uit de aarde afkomstig is gaat, dan is het geen gewoon brood meer, maar een Eucharistia avondmaal, hetwelk in twee dingen bestaat, namelijk, in het aardse en in het hemelse, zodat, wanneer onze lichamen, het avondmaal ontvangende, niet vergankelijk meer zijn, aangezien zij de hoop der opstanding hebben, en offeren wij die dus niet op als iets, dat wat anders nodig heeft, maar als dankzeggende Zijn heerschappij en Zijn schepsel heiligende."

Dit zijnde eigen woorden van Irenaeus, die het brood van het avondmaal Eucharistia, dat is, *de dankzegging*, noemt, hoewel dit toch niet juist gezegd is; want het is de dankzegging zelf niet, maar een middel waardoor wij dank zegen; want men zet zich niet aan deze heilige tafel, om God wat te schenken, die niets nodig heeft. Maar wij, die slechts arme behoeftige schepselen zijn, komen daar om als uit Zijn hand te ontvangen, wat Hij ons daar voorstelt en aanbiedt, en daarna neemt Hij van ons het offer der dankzegging, dat wij Hem toewensen. Zie, dit zijn de woorden van de heiligen Irenaeus; maar wat kan de mis tot staving van haar waarheid hieruit trekken? Mijnheer, zo gij enige oude leraren kent, die na de apostolische tijd hebben geleefd, en gezegd zouden hebben, dat de Apostelen het lichaam van Christus offerden, of zeggen: wij offeren het lichaam van Christus voor de vergeving van zonden in het avondmaal, gij zult mij een bijzondere vriendschap bewijzen, mij die te noemen. Ik heb de geschriften van Irenaeus, Justinus, Tertullianus en Origenes, die de oudste zijn, ijverig gelezen, maar nergens heb ik het er in gevonden.

Wat uw gezegde aangaat, dat ik mij het liefst houd aan Oecolampadius of Carlstadt, ik houd de eerste voor een voornaam dienaar van God, die men niet behoort te berispen een nieuwe leer te hebben voortgebracht, aangezien hij leerde, dat alle zaken in de kerk behoren beoefend te worden, zoals de Apostelen van de eerste gemeente die hebben ingesteld, en dat men alle nieuwigheden en menselijke leringen behoort vaarwel te zeggen.

Gij zegt, dat gij Jezus Christus in de mis opoffert als dienaren van God, en wel opdat gij u de verdiensten van Christus daardoor zoudt toeëigenen; daarop zal ik u te gelegener tijd antwoorden. Ik antwoord nu alleen op uw vraag, namelijk, of wij

Christus in ons avondmaal niet offeren. Waarlijk, wij offeren Hem niet aan God; maar God biedt Hem ons aan tot ons geestelijk onderhoud. En daarom, mijnheer, bid ik ulieden andermaal, zo gij enige getuigenis kunt bijbrengen, waarin de Apostelen het avondmaal een offerande hebben genoemd, of zij gezegd zouden hebben: wij offeren Christus aan God zijn Vader, of dat enige der oudste leraren dit hebben beweerd, ons dit te willen bewijzen."

De bisschop: "Ik heb nu de beste tijd niet om al de boeken van de kerkvaders te gaan lezen; nochtans zal men zien, dat deze het avondmaal *een offerande* hebben genoemd, en onder die vooral Chrysostomus. Wat de Apostelen aangaat, vind ik niet, dat zij het een offerande hebben genoemd, uit vrees dat zij de christenen door deze wijze van spreken hadden kunnen ergeren, en men wellicht gedacht had, dat zij de wettelijke offerande met het Evangelie hadden willen verenigen. Volgens mijn gevoelen hebben zij zwaarigheid gemaakt het zo te noemen, ofschoon de heilige Paulus het avondmaal met de Griekse naam noemt, wat *altaar* wil zeggen en waarlijk, mij dunkt, het zou ook tevergeefs zijn geweest, als de oude dienaars der gemeente met de naam Sacerdotes bestempeld werden, wat zoveel wil zeggen als priesters, offeraars, die enige heilige voorwerpen aan God offeren, wanneer zij niet zulk een bediening in de kerk hadden gehad."

Guido: "Ik weet wel, mijnheer, dat enige van de kerkvaders aan het avondmaal de naam van *offerande* hebben gegeven, maar dit was om de reden, die wij boven genoemd hebben, namelijk omdat men door een dankzegging offert, en ook omdat men bij het ontvangen van het brood en de wijn, die sacramenten zijn van het lichaam en bloed des Heeren, gedachtenis viert van Zijn offerande, die eenmaal aan het kruishout heeft plaats gehad; en tot bevestiging daarvan kan ik vele geschriften der kerkvaders bijbrengen, en onder anderen Justinus, de martelaar, een oud schrijver, die zegt: "Het offer, dat gegeven wordt om geofferd te worden, voor hen, die van de melaatsheid gereinigd waren, was een afbeelding van het brood in het avondmaal, hetwelk de Heere Jezus Christus heeft geboden te houden tot gedachtenis van Zijn lijden, wat Hij onderging om het menselijk geslacht te reinigen van al zijn gebreken, opdat wij dan samen God zouden dankzeggen, zowel omdat Hij de gehele wereld, met al wat er in is, om des mensen wil heeft geschapen, alsook omdat Hij ons verlost heeft van zonden en gebreken, waarin wij verzonken lagen, en Hij door een volkomen vernieling alle machten en geweld overwonnen heeft, door Hem, die naar Zijn raad heeft geleden."

Let er toch op, wat deze oudste schrijver zegt, namelijk, dat het offer van de gereinigde melaatse een teken is van het brood in het avondmaal, wat de Heere bevolen heeft te ontvangen en te gebruiken, ter gedachtenis van Zijn offerande, die Hij, om ons te reinigen, heeft teweeggebracht; en daarom zegt Hij, dat wij God zullen dankzeggen, en Hij zegt niet, dat wij Jezus Christus Gode Zijn Vader voor onze zonden moeten offeren. Waar Augustinus tegen Faustus schrijft, zegt hij: "Toen de Hebreëen redeloze dieren offerden, oefenden zij zich in de profetie;⁷ maar de christenen, die nu de gemeenschap van Christus genieten, doen dit tot gedachtenis van de offerande, die onze Heere Jezus Christus eenmaal heeft volbracht." Hij zegt dus hier niet, dat zij nu Christus lichamelijk voor de zonden offeren, maar alleen, dat in deze behandeling der gemeenschap van het lichaam van Christus het offer, reeds eenmaal door Hem volbracht, wordt herinnerd.

Daarna zegt Augustinus tegen Faustus weer: "Het vlees en bloed van deze offerande waren lange tijd voor de werkelijkheid ervan door deze zaken figuurlijk beloofd. In

---

⁷ Namelijk onder de Ceremoniële wetgeving

het lijden van Christus zijn zij in de daad en waarheid volbracht; maar na Zijn hemelvaart bedient men die door het sacrament der gedachtenis." Daar hij zegt, dat dit bediend wordt door het sacrament der gedachtenis, bewijst hij duidelijk genoeg, dat het ware vlees en bloed des Heeren eenmaal in waarheid aan het kruis is opgeofferd, en dat dit door de bediening van het avondmaal alleen wordt herinnerd, en dat derhalve het lichaam van Christus niet werkelijk daar, aanwezig is. Deze verklaring dunkt mij helder en duidelijk genoeg te zijn.

En, wat het gezegde van Chrysostomus aangaat, dat gijlieden wilde aanhalen, het is te vinden in de 17de predikatie over de brief aan de Hebreëen, waar staat: "Offeren wij niet iedere dag? Ja waarlijk, wij offeren, maar het is ter gedachtenis van Zijn dood, en deze offerande is een enige en niet vele; en aangezien de hostie slechts eenmaal wordt geofferd, wordt zij ook geofferd op de allerheiligste plaats; maar de offerande, die wij offeren, is een teken en afbeelding daarvan."

Een weinig verder zegt hij: "Onze grote Overpriester is Hij, Die voor ons de enige offerande heeft opgeofferd en wel die, welke nu voor ons wordt geofferd, welke offerande onvergankelijk voor ons is; wat wij dus doen is tot gedachtenis van wat eenmaal geschied is; want Hij zegt: "Doet dit tot mijn gedachtenis," en wij brengen geen andere offerande, dan de opperste Priester heeft geofferd, maar wij verrichten hetzelfde, en, om beter te spreken, wij houden gedachtenis van het sacrament, dat eenmaal plaats had."

Theophylactus zegt dit ook op het 10e hoofdstuk in de brief aan de Hebreëen aldus: "Wij hebben één offerande en niet vele, hoewel het dezelfde is die eens werd geofferd, wij offeren altijd op dezelfde wijze, of om beter te spreken, wij houden gedachtenis van Zijn offerande, alsof Hij thans geofferd was; daaruit blijkt dus, dat onze offerande een enige is, en dat er in de wet vele waren, die men dikwerf moest houden, opdat zij te groter nut zouden stichten en velen ten goede komen, doch de onze is een enkele en slechts eenmaal opgeofferd."

Cyprianus is het hier ook met ons eens, als hij schrijft: "Het lijden van Christus is het, wat wij offeren; en eilieve, welk mens zou er toch zo onkundig zijn, om niet te weten, dat het lijden van onze Heere niet tegenwoordig is onder de handen van de priester? Want het is lang geleden, dat Hij leed, maar de gedachtenis en de herinnering van het lijden wordt door ons aldus bediend, daarom wordt ook dank gezegd voor deze grote weldaden."

En Prosper zegt, "Het hemels brood, dat het vlees van Christus is, wordt daarom het lichaam van Christus genoemd, ofschoon het in waarheid geen sacrament van het lichaam van Christus is; en wat daar door de hand van de priester plaats heeft, wordt de opoffering van Christus vlees genaamd, zo ook Zijn lijden, dood en kruisiging, niet omdat zij dit in waarheid zijn, maar slechts verborgenheden daarvan."

Alle andere gezegden van de leraren der oude kerk zijn zo helder en duidelijk, dat zij geen uitlegging nodig hebben, en aldus is het ook gesteld met ons avondmaal; wij ontvangen het sacrament van het lichaam en het bloed van Christus, en drukken daarbij de gedachtenis en offerande, die eens aan het kruis plaats had, ons op het hart, en aldus wordt ons niet alleen het lichaam en het bloed onzes Heeren toegeëigend, maar ook de verdiensten van Zijn lijden en dood. Let hier dan goed op, en zie eens, of wij niet handelen naar het bevel van Christus, Die van Zijn avondmaal zei: "Doet dat tot Mijn gedachtenis," en niet: "offer dit voor uzelf." Ga ook eens na, of wij niet letterlijk van woord tot woord het gevoelen van de oude gemeente navolgen. Hier ziet men, op welke wijze de oude leraren het avondmaal offerande genoemd hebben, die zeer verschilt van de leer, die men thans in de roomse kerk voorstaat, welke zegt: "Wij offeren het eigen lichaam en bloed van Christus in vlees en been voor de vergeving

der zonden."

Wat voorts de opmerking aangaat, die gij maakt, namelijk, dat de Apostelen het avondmaal geen offerande hebben genoemd, uit vrees van de gelovigen te ergeren, en om niet te denken, dat zij de offeranden der wet met de leer van het Evangelie vermengden, daarin zijn uw redenen niet bondig genoeg, aangezien Paulus geen zwaarigheid maakt, aan de Doop de naam van besnijdenis te geven, aangezien deze in plaats van de besnijdenis gekomen is; wat hij vooral doet, om de Colossensen in het geloof te doen volharden. Ik spreek er niet van, dat hij denken zou hen daardoor enigermate te ergeren. De valse apostelen zeiden hun, dat zij niet zalig konden worden, zo zij niet eerst werden besneden; doch Paulus zei integendeel, dat zij besneden waren met een besnijdenis, die zonder handen geschied was, welke de besnijdenis van Christus was en niet die van Mozes, en dat in de besnijdenis van Christus de voorhuid des vleses eigenlijk niet wordt afgesneden, maar dat het lichaam der zonden daar wordt vernietigd. De naam ook van de besnijdenis, die hij aan de doop gaf, heeft de Colossensen veel nut gedaan; hoeveel te meer zou dan de naam offerande, aan het avondmaal gegeven, nut gesticht hebben, indien het waarlijk een offerande ware van het ware lichaam van Christus, volgens zijn bevel? De naam van offerande was zeer algemeen, zowel onder de joden als onder de heidenen, want hun godsdienst bestond vooral in offeranden, en die benaming klonk zeer aangenaam in hun oren. Hieruit blijkt dus, dat het niet waar is, dat de apostelen zich bezwaard zouden gevoeld hebben het avondmaal offerande te noemen, en te zorgen niemand door die naam te ergeren; maar, daar het hun bekend was, dat het avondmaal geen offerande is, aangezien hun Meester gezegd had: "Neemt en eet," en niet: "Neemt en offert," hebben zij ook de naam van offerande er niet aan willen geven; want het is volstrekt niet te geloven, dat het de Apostel ooit in de zin is gekomen Christus op te offeren, aangezien zij geen offerpriesters waren, noch daartoe een voorbeeld of bevel hadden; en, indien zij al geofferd hadden, zoals gij zegt, dan zouden zij niet in gebreke gebleven zijn, een zo heerlijke zaak, ja die zo nuttig en nodig ter zaligheid is, als gij haar noemt, schriftelijk op te tekenen. Ik erken wel, dat de Apostel in de brief aan de Hebreëen, h. 13, zegt, dat wij eert altaar hebben van hetwelk geen macht hebben te eten, die de tabernakel dienen; maar ik vind geen reden, om onder dit altaar de tafel des avondmaals te verstaan; ja, dit zou ook met uw eerste woorden strijden, daar gij gezegd hebt, dat de Apostelen het avondmaal geen offerande durfden noemen, omdat zij, naar uw mening, iemand daardoor zouden hebben kunnen ergeren. Zou het groter bezwaar hebben het avondmaal offerande te noemen dan als men de tafel altaar noemde, waarop beide worden bediend? Waarlijk, dit is in strijd met zichzelf. Naar mijn mening spreekt de Apostel in de genoemde plaats niet van het avondmaal; maar onder het altaar begrijpt hij al de diensten, die wij voor Christus doen, aan welke dienst geen deel kunnen nemen, die onder de plechtigheden der wet staan. En, dat het zo moet worden verstaan, bewijst het volgende, want aangezien hij figuurlijkerwijze van de naam van het altaar had gesproken, zo geeft hij te kennen, welke dienst hij bedoeld heeft, opdat men niet meer zou zeggen, dat deze van vleselijke aard was. Wij dan, zegt hij, offeren voor Hem gedurig de offerande des lofs tot God, namelijk, de vrucht der lippen, die Zijn naam belijden; daarna noemt hij ook de aalmoezen offeranden, en dit verstaat hij onder het woord altaar, en niet dat men Christus daarop offert. Zoals de offerande des lofs een geestelijke zaak is, moet men haar ook een altaar noemen; en wat betreft, dat enige kerkvaders de dienaren van het Woord sacerdots of offerpriesters noem de, zo geloof ik, dat zij dit gedaan hebben, omdat zij het avondmaal offerande en de tafel aflaat, noemden."

De bisschop: "Maar wij behoren wet op het gevoelen van Chrysostomus te letten, want hij zou toch niet gezegd hebben: wij offeren dagelijks, als er niet werkelijk enige offerande voorhanden was, waarmee zich de kerk dagelijks moet bezig houden."

Guido: "Ik erken wel, dat Chrysostomus zo spreekt, maar ik bid u, let er toch op, wat hij daarna zegt, dat de offerande, die zij bedienden, een voorbeeld en teken der offeranden was, die Christus eenmaal gebracht had; en daarna zegt hij: "Wij offeren, wat voor ons eens werd geofferd; en wat wij nu doen, geschiedt tot gedachtenis van hetgeen eens geofferd werd, want Hij zei: "Doet dit tot Mijn gedachtenis." Wij houden ons dus met geen offerande bezig dan wat de Hogepriester offert; maar wij bedienen juist hetzelfde. Tot verklaring van zijn ingewikkelde wijze van spreken en om er de nadruk op te leggen zegt hij: "Wij bedienen de gedachtenis van de offerande, die eenmaal heeft plaats gehad. En, inderdaad, ook in ons avondmaal wordt een zodanige offerande bediend, namelijk de gedachtenis van de offerande, die Jezus Christus voor ons aan het kruishout volbracht heeft, en ons heeft bevolen: doet dit tot Mijn gedachtenis; dat is, wanneer wij dit eten en drinken, moeten wij aan Hem denken; en dit alles komt in het sacrament der mis niet te pas, aangezien men daar zegt, dat tict geen teken, maar de Heere Jezus Christus Zelf is. Hoe zou men dan Jezus Christus tot een gedachtenis van Jezus Christus en Zijn dood kunnen offeren'?"

Want er is een groot onderscheid tussen de gedachtenis van iets en de zaak zelf. Indien gij dan, zoals Chrysostomus schrijft, dezelfde offerande in de mis offert, zo hebt gij een bloedige offerande, en dit zou nu geheel strijden met het onderscheid, dat gijlieden maakt tussen de bloedige offerande en de onbloedige; want gij zegt, dat de offerande aan het kruis geschied een bloedige was, maar dat de offerande, die gij in de mis bedient, een onbloedige is; en als gij hoort, dat Chrysostomus zegt, "dat zijlieden offerden juist dezelfde offerande, die eens geofferd is geweest, dan is het een bloedige offerande. En daarna, om zijn bedoeling duidelijk te bewijzen zegt hij: "Wij oefenen gedachtenis daarvan in onze gemeenschap."

En Prosper zegt: "dat wat de priester doet, een opoffering wordt genoemd van het vlees, de dood en de kruisiging van Christus, doch echter niet in waarheid, maar door een betekenis der verborgenheid." Zo volgt daaruit, dat het priesterschap ook dus moet worden opgevat. Zo beweer ik dan, dat de kerk haar offerande heeft, om zich daarin te oefenen, namelijk, het sacrament van het lichaam en bloed van onze Heere, waarbij men gedachtenis viert van de opoffering, die Hij eens volbracht heeft.

Daarenboven, mijnheer, zo weet gij wel, dat de ouden het woord *offeren* gebruikten voor *aanbieden*, zoals Cyprianus zegt: "dat de dienaar aan het volk, dat toen tegenwoordig was, beginnen zou de kelk te offeren;" en Augustinus, in de brief ad Januarium, zegt, "dat enige hun genoeg eten, om een zekere opmerkelijke reden op dezelfde dag des jaars, waarop de Heere zijn avondmaal gehouden heeft, omdat ook aan het volk te offeren, en dat ook na het eten, opdat de gedachtenis daarvan des te ernstiger zijn zou." Offeren wordt daar genomen voor: *het het volk aan te bieden en te geven*. En de *Civitate Dei* betuigt hij, dat alle werkingen, waar door wij tot God gebracht en verenigd worden, in de kelk offeranden werden genoemd.

Ziehier andermaal, op welke wijze de oude leraars dit woord offeren hebben opgevat, namelijk voor het volk te offeren, en niet aan God; en denkt toch niet, dat gij het woord offerande in uw mis in zijn ware betekenis opvat."

De bisschop: "Ik erken ook, dat de oude leraren offerande noemden al de werkingen, waardoor wij met God worden verenigd; maar daaruit volgt niet, dat de kerk geen offerande van het ware lichaam en bloed van Christus bezit, en ook niet dat het woord offeren volgens zijn betekenis moet verstaan worden, want het betekent doden; doch,

wij doden Christus in de mis niet, en daarom hebben de ouden onze offerande een *onbloedige offerande* genoemd."

Guido: "Het is wel waar, dat de ouden van een onbloedige offerande gesproken hebben, doch men moet hun bedoeling vatten. Zij hebben ook gesproken om de natuur der sacramenten uit te drukken, en durfden wel zeggen, dat hier een onbloedige offerande geofferd werd ter offerande, om aldus de leken van de zaak zelf te onderscheiden. Hoe zal men dan, wat de roomse kerk zegt, hiermee kunnen verenigen, namelijk, dat in haar offer het ware natuurlijke bloed tegenwoordig is? Ik weet wel, dat men antwoordt, dat deze offerande zelf Zijn bloed genoemd wordt, omdat Christus op het altaar niet gedood wordt, en zijn bloed daar niet wordt vergoten. Niettegenstaande dit alles doodt wat gij offert; en een onbloedige offerande kan niet bestaan, want gij zegt, dat in de ouwel of de hostie het werkelijke bloed en lichaam natuurlijk aanwezig is, en zo is de onwel geen huisje zonder bloed. Voorts zegt gij, dat gij het woord offerande in de mis niet volgens de ware betekenis neemt, aangezien, zegt gij, offeren doden is. Daarop beweert ik alsdan: het woord offeren betekent doden of slachten; in de mis offert gij Jezus Christus aan God Zijn Vader, en zo volgt er dan uit, dat gij Hem in de mis hebt moeten slachten. Nu zult gij mij antwoorden, dat gij Hem niet doodt, en daarop zeg ik met ulieden, dat offeren zoveel is als doden of slachten; zo gij derhalve Christus in de mis niet doodt, hebt gij ook geen offerande."

De bisschop: "Het is toch te verwonderen, dat gij zulk een goed werk voor kwaad houdt, wat nochtans nuttig en stichtelijk is voor de gemeenten. Wanneer ik de mis bedien, bid ik God, dat het Hem behagen mag het lichaam en het bloed van Zijn Zoon, wat ik dan op het altaar offer, van mij te ontvangen, en Hij het ontvang voor al onze zonden. Wij zouden bepaald verkeerd handelen, indien wij also Gode Zijn beminde Zoon niet aanboden, en waarom veroordeelt gij het dan als iets verkeerd?"

Guido: "Indien God het aldus bevolen had, zou ik het niet anders dan zeer heilig en goed gedaan noemen; maar, als wij de godsdienst naar ons menselijk verstand of onze inbeelding bedienen of beoefenen willen, kan dit niet heilig, maar een ontering van de sacramenten Gods genoemd worden, zoals ook tot Saul gezegd werd, die ook Gode een offerande wilde toebrengen van hetgeen God hem niet bevolen had; bij welke gelegenheid Samuël zei: "Meent gij, dat de Heere lust heeft aan offer en brandoffers, meer dan aan gehoorzaamheid aan de stem des Heeren? Zie, gehoorzaamheid is beter dan offerande en opmerken is beter dan het vette der rammen; want ongehoorzaamheid is een zonde van toverij, en wederspanning is afgoderij"; dat is, zijn eigen zin op te volgen tegen het Woord van God, is geen mindere zonde dan de zonde der afgodendienaars en tovenaars.

Zie, let nu eens op: de Meester Christus gebiedt in het avondmaal: "Neemt, eet," en gijlieden wilt dit verbeteren, en beveelt, zonder enig goddelijk gebod daarvan te bezitten, te nemen en te offeren; is dan ook niet, wat tot Saul gezegd is, evengoed tot ulieden gericht, daar gij toch ook anders doet dan Christus bevolen en Zelf gedaan heeft? Gij zegt, dat gij in uw mis God bidt Jezus Christus te willen ontvangen, Die gij Hem voor de zonden des volks offert; en wij zouden u dit gauw toe stemmen, indien gij ons kond bewijzen, dat God u bevolen had zulks te doen.

Tot nou toe hebben wij ook nog niet gesproken over hetgeen gij ook denkt waar te zijn, namelijk, dat wat de priester offert en bedient in de mis, het ware en natuurlijke lichaam van Christus zou zijn. Wat mij aangaat, geloof ik, dat het brood en de wijn in het avondmaal brood en wijn blijven. Verder, aangezien u offert, zo volgt er uit, dat gij offerpriesters zijt. Nu zou ik wel eens willen weten door wie, en van wie gij de ordening van het priesterambt ontvangen hebt; want in de Schriften van het Oude en Nieuwe Testament vind ik slechts twee soorten van priesters, te weten van

Melchizedek en van Levi. Zeg mij nu, bid ik u, of gij tot een van beide soorten behoort, of tot een derde, waarvan de Schrift niets meldt. Voorts, aangezien gij zegt, dat de mis het avondmaal van Christus Jezus is, wilde ik wel weten, waarom de priesters anders handelen dan Christus gedaan en bevolen heeft. Christus zat aan de tafel met Zijn discipelen. Hij predikte en verkondigde het Woord Gods. Hij verwisselde niet van kleding, zoals de priesters nu doen. Hij sprak in geen vreemde taal; Hij nam het brood, en, nadat hij gedankt had, brak Hij het en deelde het aan Zijn discipelen, en zo ook met de beker, toen Hij zei: "Drinkt allen daaruit." Hij had ook geen altaar, maar een tafel; Hij offerde niet, maar Hij at en beval te eten! Ik bid u, antwoord mij eens op deze die punten

De bisschop: "Gij doet mij daar drie vragen, waarop ik u zal antwoorden.

- Vooreerst, al meent gij dat het brood en de wijn brood en wijn blijven, denk ik toch niet, dat gij gelooft, dat het blote tekenen zijn, maar in zich besluiten, wat zij aanduiden, en dus zal men desnietteenstaande het lichaam en het bloed van Christus offeren, aangezien het teken nimmer van hetgeen het betekent gescheiden is. Laat het ons nu daarbij laten zonder de leer van de wezensverandering aan te roeren.
- In de tweede plaats vraagt gij ons tot welke ordening der priesterlijke bediening wij behoren. Wij behoren noch tot de orde van het priesterdom van Melchizédek, noch tot het priesterdom van Levi, die nu opgeheven zijn, want Christus is alleen de opvolger in de orde van het priesterdom van Melchizédek en voor Hem was er, en ook nu is er geen andere. Hij is alleen priester naar de ordening van Melchizédek, zoals God Hem bezworen had. En daarom zegt Paulus, *dat Hij is zonder vader, zonder moeder, zonder geslachtsrekening, zonder begin van dagen en zonder einde des levens*. Dit priesterambt sterft niet uit, zoals dat van Levi; Hij alleen was in dit priesterambt, ofschoon Paulus zegt, dat Hij ook het priesterambt van Levi heeft bekleed; maar zonder hem te mishagen of zijn geleerdheid te na te spreken, is dit gevoelen toch te verwerpen. Wat ons aangaat, wij zijn dienaren van de heilige dingen. Ik bid u, luister toch een weinig naar mijn woorden. Weet gij niet, dat Paulus Jezus Christus in het Grieks noemt *arciëra* dat is, vorst der priesters en overste Hogepriester. Nu kan Hij geen overste Hogepriester zijn, zo Hij geen andere onder zich heeft, die minder zijn dan Hij is; want het woord grote, voorname, of opperste brengt mee dat er enigen zijn daaraan onderworpen. Lieve, luister toch goed toe, wie zijn deze priesters, die onder Christus staan, en van wie Christus de opperste is? Waarlijk, het is duidelijk, dat het de dienaars der kerk moeten zijn.
- Op uw derde vraag antwoord ik, dat het een zeer wenselijke zaak zou zijn, dat men zo dikwerf als men de mis bedient, ook gemeenschap oefende. En ik zou het zeer wensen, wanneer iemand dit aan ons verzocht; men zou het hem niet kunnen weigeren. Maar zal daarom de priester, die bijzonder stichtelijk wil zijn, dit genot moeten missen, omdat er geen anderen zijn die gemeenschap willen uitoefenen? Dit zou niet billijk zijn; en waarlijk, zo gij dit voorstaat, bent gij in grote mate te beschuldigen van wreedheid en onbeleefdheid. Vergeef mij, dat ik zo stout spreek, wanneer gij de armen zieke het sacrament weigert, en wel een zaak, die geheel tegen de broederlijke liefde strijdt, en met het bevel van de oude kerk niet overeenkomt, die toeliet, dat men het de zieke thuis bracht. Ziehier, wat ik daarop wilde antwoorden."

Guido: "Het behage u mij vrijheid te geven van te spreken en mij gewillig aan te horen.

- Vooreerst zegt gij, dat ik, ofschoon ik geloof, dat het brood brood blijft en de wijn wijn, die toch niet houdt voor blote tekenen, maar dat zij ook de waarheid zelf in zich bevatten; dan heeft men Jezus Christus, Die de waarheid Zelf is, in de hand om Die te offeren. Ik erken, dat de tekenen der sacramenten geen blote tekenen zijn, maar dat God zelf ons toereikt en in waarheid geeft, wat ons door de sacramenten wordt aangeduid. Maar daar ik niet behoort tot hen, die aan wezensverandering of transsubstantiatie (leerstuk van de verandering van brood en wijn in het lichaam en bloed van Christus) geloven, behoort ik toch ook niet tot de aanhangers van de consubstantiatie (de leer, dat bij de uitreiking van het avondmaal het ware lichaam van Christus in het, onder het en met het brood tegenwoordig is, zonder dat het brood er in verandert) maar geloof, dat, evenals het lichaam en het bloed van Christus waarachtig het lichaam en waarachtig het bloed blijven met al hun eigenschappen; alsoo ook het brood en de wijn brood en wijn blijven, en niet dat onder, in of met het brood het lichaam van Christus besloten of verborgen is, om dus door ons aangenomen en weer terug gegeven te worden, of in de mond te doen binnen gaan; maar het lichaam van Christus maakt ons het geestelijke voedsel van Hem deelachtig, evenals het uitwendige brood ons lichaam voedt, zonder nochtans van de hemel, waar Hij nu is, tot ons neer te dalen. En al ware ook het lichaam van Christus in het brood, dan zou daaruit nog niet volgen, dat het moet worden opgeofferd, want daartoe bestaat voorbeeld noch bevel.
- Wat het tweede punt van mijn vraag aangaat, volgens welke ordening gijlieden priesters bent, hebt gij mij geantwoord, dat gij geen priesters bent naar de ordening van Melchizédek, aangezien Christus alleen daartoe behoort. En, dat gij ook geen priesters bent naar de ordening van Levi is even waar, aangezien dit door de komst van Christus is vervuld, maar dat Christus de opperste of onze grote Hogepriester genoemd wordt. En nu besluit gij, dat er nog andere priesters moeten zijn, die minder zijn dan Hij, want anders ware Christus geen opperste of Hogepriester.
 Daarop antwoord ik, dat het er daarom niet uit volgt, dat er priesters van mindere rang moeten zijn, zoals uit het volgende zal blijken. Wij zeggen, dat God de hoogste God is; volgt hier nu uit, dat er nog andere goden zijn, die minder zijn dan Hij? Nee, toch niet. Wat meer is: wij moeten ook bedenken, aan wie de Apostel de brief van de Hebreeënen geschreven heeft. Dit is waarlijk zeker, dat het aan de Joden was, die een opperste Hogepriester hadden, en vervolgens ook priesters van mindere rang, die nochtans offerden, die de Apostel wilde onderscheiden van hun Hogepriester en van hun offeranden. Hij bewees hun, dat Jezus Christus hun enige en opperste Hogepriester is, en dat wij geen bezwaar moeten zien in het laten varen van de tekenen om de waarheid zelf aan te nemen. Zo spreekt de apostel daar van de Hogepriester tot de Joden, die er een hadden, en zo doet hij ook van hun offeranden. Maar daarmee kan niet bewezen worden, dat wij, die uit de heidenen zijn, en geen gemeenschap met de eredienst der Joden hebben, nu ook offerpriesters van mindere rang moeten hebben, want dat ging alleen de Joden aan, van wie dit geschreven was. Hierin dunkt mij, spreekt gij u tegen, want gij hebt vroeger gezegd, dat niemand tot de orde van het priesterschap van Melchizédek was toegetreden dan alleen Jezus Christus, en dat er niemand bestond dan Hij van dit priesterschap, evenmin van het priesterschap van Levi, hetwelk gij zegt dat opgehouden heeft te bestaan. Indien dan Christus alleen tot het priesterschap van Melchizédek heeft behoord, hoe kan hij dan opperste priester genoemd

worden? Want volgens uw zeggen kon Christus geen opperste priester zijn, tenzij Hij priesters van minderen rang onder Zich had. De Hoge priester volgens de wet was uit die stam van Levi, Christus behoort niet tot die stam en de priesters van deze tijd evenmin. Ook zou ik wel eens willen weten, hoe Christus een priester is naar de ordening van Melchizédek, en dat gij daartoe niet behoort; en nochtans zegt gijlieden, dat gij priesters zijt onder Hem, en dat kan toch met de waarheid niet samengaan.

En, wat gij er ook bijvoegt, dat de offerande, die Christus door Zichzelf volbracht heeft, geschied is naar de ordening der priesterlijke bediening van Melchizédek, om nu in de mis te komen offeren de offerande, die Christus in Zijn orde geofferd heeft, dan zoudt gij ook priesters moeten zijn naar de ordening van Melchizédek, wat gij echter nu loochent; want deze offerande behoort slechts aan deze priesterlijke bediening toe. Het is waar, gijlieden zegt, dat gij dienaren van God bent en uitdelers der heilige dingen. De heilige Paulus, in de eerste brief aan de Corinthiërs, hoofdstuk 4, spreekt ook bijna op dezelfde wijze, als hij zegt, dat ieder mens ons houd als dienaren van Christus en uitdelers der verborgenheden Gods; maar, voor u dit kan dienen, moet gij eerst bewijzen, dat een dienaar van Christus een offerpriester is, wat gij echter nooit zult kunnen bewijzen, want Paulus zegt niet, dat ieder mens ons achte als offer priesters van Christus en uitdelers der verborgenheden Gods; daarvan zegt hij niets, en gij kunt u dus daarop niet beroepen. Ja, gij zult zelfs het woord *Sacerdos*, dat is: offerpriester, in het gehele Nieuwe Testament niet vinden; daarom verzoek ik ook, en met recht te weten naar welke ordening gij priesters bent, opdat ik van uw roeping verzekerd mag zijn: want gij zegt, dat gij geen priesters bent naar de ordening van Melchizédek, noch naar de ordening van Levi. En de Heilige Schrift spreekt noch in het Oude noch in het Nieuwe Testament van deze twee orden van het priesterschap, waaruit volgt, dat uw orde niet is ingesteld noch geboden door God, aangezien de goddelijke Schriften dit niet getuigen. Maar is er een derde ordening van priesters buiten de Schrift uitgedacht, welke zekerheid hebt gij dan van uw roeping? Ja, gij houdt u met bedieningen bezig, waartoe God u niet heeft geroepen. Maar, zo gij dienaren zijn wilt van het Nieuwe Testament, zo kunt gij allereerst weten, dat uw ambt niet meebrengt om te offeren, maar wel het Woord Gods getrouw te verkondigen, de heilige sacramenten zuiver te bedienen, zonder daarvan iets af of toe te doen. En dit is de ware last van een dienaar volgens de heilige Schrift, en, als gij dat doet, dan eigent gij het volk, die het sacrament ontvangen, de verdiensten van Christus toe, namelijk, wanneer zij die in het geloof aannemen.

- Het derde punt van verschil is namelijk, dat de priester in de mis geheel anders handelt dan Christus deed in het avondmaal. Gij zegt, dat het een prijselijke zaak is, zo dikwerf gemeenschap te oefenen als men in de mis doet en het sacrament met de priester ontvangt. De kwestie is niet, of dit prijselijk is of niet, noch of gij het wel uitreikt, maar of het geoorloofd is te doen; want het is zeker, dat, toen Christus bij het uitreiken van het avondmaal zei: "Doet dit," Hij toen niet deed, wat de priesters nu doen, maar het tegendeel, zoals reeds gezegd is. Toen Christus aan de avondmaalstafel zat, bood Hij zijn lichaam en bloed Zijn discipelen aan tot een geestelijke spijs; en, als de priester aan zijn altaar staat en offert dan biedt hij Gode aan, zoals hij zegt, het lichaam en bloed van Christus, voor de vergeving der zonden, wat met de bedoeling van de Meester in het geheel niet overeenkomt; en inderdaad, dat de priester alleen

in zijn mis staat, en eet, is niet alleen onbehoorlijk, maar vernietigt ook geheel de natuur van dit sacrament. Paulus noemt het een gemeenschap, en het kan toch geen gemeenschap heten, als er slechts één is. Jezus zegt: "Neemt, eet," en Hij zegt niet: "Neemt, gij alleen, eet gij alleen voor al de anderen." De ouden noemden het avondmaal in het Grieks *synaxis*, wat *een algemeen gebruik van velen* betekent. En Paulus bestraft de Corinthiërs, omdat zij niet op elkaar wachtten, en ieder zijn avondmaal voor zich at, en daarop zegt de Apostel: Dat is niet des Heeren avondmaal eten," en herinnert hun weer het eerste bevel van de Meester, als hij zegt: "Ik heb van de Heere ontvangen, wat ik u gegeven heb." Ook de Grieken thans doen geen mis dan des Zondags en op een heiligen dag, en dan ook oefent het gehele volk met de dienaar gemeenschap met het brood onder beide gestalten; maar thans is deze zaak omgekeerd, en het volk ontvangt nu het sacrament door een zaakwaarnemer, want de priester eet en drinkt aan het altaar voor het volk, dat tegenwoordig is. Maar, evenmin als de priester het sacrament des doops voor anderen kan ontvangen, evenmin kan hij ook het avondmaal voor een ander gebruiken; want, evenmin als ik leven kan van wat een ander eet, kan het mij ook niet baten als een ander het sacrament voor mij ontvangt. Ik bid u, welk een onbehoorlijke zaak is het, twintig of dertig priesters in een tempel te zien, die ieder het avondmaal op zichzelf houden, als men dit nog avondmaal mag noemen; ja, ieder, in zijn kapel besloten, eet alleen! Wat zou Paulus zeggen, als hij dit zag, die de Corinthiërs zo hevig bestrafte, omdat zij alleen aten. Ja, de verdorvenheid heeft zozeer de overhand, dat de algemene mis, waarbij vroeger het volk tezamen gemeenschap hield, nauwelijks in enig opzicht verschilt van de mis, die men ten tijde van Gregorius als op zichzelf begon te doen. Uw mening gaat ook niet door, dat de priester in zijn bediening van de mis alleen niet verhinderd behoort te worden, al geniet het volk niet met hem, want Christus veroordeelt dit, zoals ons wordt geleerd.

Ook Cyprianus, een oud leraar en martelaar van Christus, zegt: "Wanneer men in de offerande van Christus niet moet navolgen dan Christus, dan behoort men waarlijk te horen en te doen, wat Hij Zelf gedaan en bevolen heeft te doen; want Hij zegt in het Evangelie: gij zijt Mijn vrienden, zo gij doet, wat Ik u gebied. Ik heet u niet meer dienstknechten." En, dat men naar Christus alleen moet horen, betuigt de Vader Zelf van de hemel, als Hij zegt: "Deze is Mijn, geliefde Zoon, in Wie Ik Mijn welbehagen heb; hoort hem!" Indien dan derhalve naar Christus alleen gehoord moet worden, behoren wij niet te letten op dat wat een ander goeddunkt, maar alleen op hetgeen Christus, Die boven allen is, Zelf eerst gedaan heeft. Want men mag de mening der mensen niet volgen, maar de waarheid Gods, aangezien Hij door Zijn Profeet zegt: Te vergeefs eren zij Mij, lerende leringen die geboden zijn der mensen." En de Heere herhaalt dit, als Hij zegt: "Gij hebt Gods gebod krachteloos gemaakt door uw inzettingen;" en op een andere plaats: "Zo wie een van deze allerminste geboden ontbindt, die zal de allerminste geheten worden in het koninkrijk der hemelen." En, als het niet geoorloofd is het allerminste gebod van God te verbreken, hoeveel te minder is het dan geoorloofd die alzo te verminken, welke zo in grote mate, zo uitmuntend en zo geschikt tot de sacramenten behoren, zelfs in het lijden des Heeren en in de dingen, die onze zaligheid aangaan, of die door enige menselijke instelling te veranderen tot een ander einde dan zij door God zijn ingesteld." Zie eens, wat deze goede man tot hen zegt, die de instelling van dit sacrament vervalsen; en inderdaad, wij

kunnen ons nooit wegens zulk een misdaad voor God verontschuldigen. "Zo dan, als men deze dwalingen zou willen verbeteren, zou men moeten doen als Paulus deed, die ook de misbruiken in het sacrament des avondmaals in de gemeente van Christus te Korinthe wilde verbeteren, en die tot hen zei: "Ik heb van de Heere ontvangen, wat ik u overgegeven heb." En op deze wijze brengt hij die weer terecht volgens de eerste instellingen van het sacrament. En, toen Christus het misbruik wilde verbeteren, dat men maakte van de scheidbrief in het huwelijk, zei Hij: In het begin was het also niet. En hebt gij niet gelezen, dat Hij, Die in het begin de mens gemaakt heeft, dat Hij hen gemaakt heeft man en vrouw?"

Om ook dit misbruik te verbeteren, zou men naarstig moeten letten op de verordening van het avondmaal, dat door Christus en de Zijnen is ingesteld. Wat uw beschuldiging van onbeleefdheid aangaat, dat wij het sacrament de zieken niet geven, beken ik, dat dit hier vroeger in gebruik was; maar nu is de vraag, of dit ook te prijzen was. Mij dunkt van neen. En vroeger heb ik genoegzaam bewezen, dat het geen sacrament is om alleen genoten te worden, aangezien het een gemeenschap is van velen, die het tezamen moeten ontvangen, en niet ieder op zichzelf. Intussen wil ik zo wreed niet zijn, om, wanneer een gelovige zieke het avondmaal begeerde te ontvangen, en er nog anderen waren, die zich opgewekt gevoelden om dit met hem te gebruiken, en deze wijze van bediening ook in de gemeente gebruikelijk was, deze handeling te veroordelen."

De bisschop:

- "Aangaande ons eerste punt zegt gij, dat gij de leer der wezensverandering niet goed kunt keuren. Inderdaad, ik wil u wel bekennen, dat ik die naar mijn verstand ook niet zou geloven; en het heeft ook enige schijn, dat zij die daaraan niet geloven het naast bij de waarheid zijn, en dat hun gevoelen beter met de Schrift overeenkomt. Maar wat zullen wij dan doen? Indien de kerk het aldus heeft besloten, moet men het in alle eenvoudigheid geloven. En waarlijk, ik heb in mijn leven meer gewerkt om mijn verstand te doen geloven en te onderhouden wat de roomse kerk gelooft, dan ik voor duizend andere zaken van mijn studiën nodig heb.
- En, wat het tweede punt aangaat, beken ik graag, dat de naam *sacerdos*, wat priester, of offerpriester betekent, in het gehele Nieuwe Testament niet geschreven staat. Maar zou men dan daaruit moeten besluiten, dat men het bloed en het lichaam van Christus niet zou mogen opofferen? Gij vraagt ons, wie ons bevolen heeft dit te doen. Maar ik vraag u, of u mij niet toestemt, dat onze Heere Jezus Christus ons een duidelijk en nadrukkelijk bevel gegeven heeft in de instelling van dit avondmaal, om aldus te handelen, als ik u bewijzen kan, dat Hij het geofferd heeft, toen Hij het instelde?

Guido: " Waarlijk, mijnheer, gij zoudt mij een bijzondere vriendschap bewijzen, en ik zal dan graag daarin met u overeenstemmen; en daarom verzoek ik u vriendelijk, mijnheer, mij dit te bewijzen."

De bisschop: "Ik wil het u bewijzen; luister toe. Gij weet wel, dat de aartsvaders nimmer enige maaltijd hielden, vooral in zaken, die de godsdienst betroffen, of zij offerden in de eerste plaats, voor zij iets wilden aanraken, het eerste deel aan God; dit kan men met een groot aantal goddelijke geschriften bewijzen.

Allereerst wil ik spreken over het feest, dat Job hield met zijn kinderen; hij begon niet zonder eerst God te hebben geofferd. Jakob nam geen afscheid van zijn oom Laban

zonder offerande, en dit gebruik hadden de aartsvaders bij hun feesten. En ik geloof ook, dat gij er niets tegen zult zeggen, dat Melchizedek dat ook gedaan heeft, toen hij Abraham tegemoet kwam met zijn volk, en hem brood en wijn aanbood. Ik wil niet langer spreken over het Hebreeuwse woord *hosy*, waar de Schrift van spreekt, welk woord *offeren en aanbieden* betekent. En het is onmogelijk dat Melchizedek in een goddelijke handeling zijn ambt en bediening van offeren zou hebben nagelaten. Naar mijn overtuiging kan men dit niet loochenen, zonder zich aan onwetendheid en domheid schuldig te maken; te meer daar de Schrift hem noemt een priester des allerhoogste Gods; waarmee zij te kennen geeft, dat hij toen niet bediende het ambt van broodverkoper, zoetelaar, of bottelier, maar dat van een opperpriester.

En verder, dat ook Abraham en die met hem waren, hun nooddrift niet namen van wat hun werd aangeboden, zonder daarvan eerst Gode te offeren door de bediening van deze offerpriester. Want ik zeg u, dat deze heilige priester zijn offerande volbracht met dankzegging en met zegeningen, en erkende dat dit brood en die wijn gaven van God waren, en Diens naam daarover aanriep, opdat deze spijs allen lieden, die deze met dankzegging en lof gebruikten, nuttig zou zijn. Hoe zou hij anders het priesterambt hebben bediend in de toebrenging van brood en wijn. En, waarom zou Abraham hem ook tienden hebben gegeven van de buit, die hij meebracht, indien hij hem niet had erkend vooreen opperpriester van God, en hij niet had geweten, dat, wat hij aan hem deed, hij dit verrichtte als het werk van een priester, waardoor Abraham, als ware hij een Profeet, het hogepriesterschap van Jezus Christus, onze ware Melchizédek erkent, en het offeren van Zijn lichaam en bloed onder de gedaante van brood en wijn verstaan heeft. En, aangezien Melchizédek de aartsvader Abraham een onderpand en bewijs van het priesterschap van Jezus Christus was, en hij zelf een priester wordt genaamd naar de ordening van Melchizédek, zo hebt gij vooral een te gering gevoelen van de priesterlijke waardigheid van onze Zaligmaker Christus, als gij niet gelooft dat Hij dit in de instelling van dit heilig avondmaal, wat Hij voor zijn gehele gemeente had bevolen, getoond heeft; gelijk dit ook door deze grote hogepriester Melchizédek heeft plaats gehad. Zodat, al hadden wij geen andere bewijzen der Schrift, waarmee wij tot het geloof konden worden gebracht, dat Christus als onze Hogepriester voor alle dingen in de instelling van dit sacrament Gode heeft geofferd wat Hij aan zijn discipelen wilde uitdelen, meer dan billijk is te geloven, dat Hij in zulk een uitnemende en heerlijke zaak de gewoonte heeft gevolgd van de heilige vaders, ja dat Hij in dit sacrament heeft gedaan zoals men met het paaslam deed, dat men eerst offerde, voor men het at. Er valt niet aan te twijfelen, of hij de woorden, die de Evangelisten gebruiken, zoals dankzegging, zegening en broodbreking, moet ook verstaan worden een opoffering, die Hij Gode deed van Zijn eigen vlees en bloed, en dat in de dood overgaf tot een slachtoffer voor de vergeving der zonden. En daarom zei Hij: "Dat is Mijn lichaam dat voor u wordt overgegeven:" want Hij begon toen Zijn heilige priesterlijke bediening en offerande van Zijn lichaam en bloed die door de dood geheel werd volbracht. Ten aanzien van het andere punt zegt gij, dat wanneer de priester aldus alleen eet, het volk het sacrament als door een zaakwaarnemer ontvangt, wat ik ontken, want het volk oefent daarin gemeenschap door het geloof."

Guido: "Mijnheer, het verblijdt mij omtrent het eerste punt te hebben verstaan, namelijk hoe uw verstand en oordeel over *de leer der wezensverandering* denkt, en dat zij, die er niet aan geloven, het naast bij de Schrift zijn, wat ook waar is; doch u zegt, dat men dit daarom eenvoudig moet geloven, aangezien de kerk dit aldus heeft besloten. Ik weet wel, dat er velen van uw leraren zijn, die zo spreken: en waarlijk, ik

ben verontwaardigd als ik hen aldus hoor spreken. Gij belijdt, dat de leer der wezensverandering met de Schrift niet kan bewezen noch met de menselijke rede begrepen worden, maar men toch in haar moet geloven in alle eenvoudigheid, aangezien de kerk het aldus heeft bepaald. De heilige Paulus zegt, dat het geloof ontstaat door het gehoor van het goddelijke Woord, en gij zegt, dat men het moet geloven, omdat het in de kerk aldus is aangenomen. Daar volgt dus uit, dat het geloof zal moeten rusten op het besluit of het bevel der kerk. En ik beweer, dat de kerk geen macht uit haar zelf bezit om te beslissen in zaken die het geloof aangaan, zonder de Schrift.

Bovendien is de leer der wezensverandering geheel nieuw en uitgedacht door paus Innocentius de derde, in de kerkvergadering te Lateranen, omtrent drie honderd jaren geleden, en heeft haar gevoegd bij de twaalf artikelen des christelijken geloofs, en wel bij het eerste artikel, welke zaak geheel in strijd is met de heilige Schrift en de leraren van de eerste gemeente. Lees de Evangeliën. Deze zeggen alle eenstemmig, dat, toen zij aten, Jezus het brood nam en als Hij gedankt had, brak Hij het en gaf het Zijn discipelen en zei: "Neemt, eet, dat is Mijn lichaam." Hij zegt hier niet, dat het wezen van het brood moet veranderd worden in het natuurlijke lichaam van Christus, en de Schrift zegt van de drinkbeker, dat, wat de apostelen gedronken hadden, door Christus de vrucht van de wijnstok genaamd wordt, als Hij zegt: Ik zal niet meer van de vrucht des wijnstoks drinken." In de Handelingen der Apostelen wordt gezegd, dat de discipelen volstandig bleven in de leer der Apostelen en in de bedeling, in de breking des broods en in de gebeden. Wij horen, dat de Schrift het brood en de wijn noemt. Op de eerste dag der week waren de discipelen vergaderd om brood te breken. Paulus zegt: het brood, dat wij breken, is dat niet de gemeenschap aan het lichaam van Christus? Wij zijn velen één brood en één lichaam, want wij zijn allen eens broods deelachtig;" en in de brief aan de Corinthiërs noemt hij het driemaal na elkaar brood. De Schrift wil ons niet bedriegen door te zeggen, dat het brood is, en dit niet zo zou zijn.

En de oude leraren zeggen in goede en verstaanbare taal, dat het brood en de wijn hetzelfde blijft na de woorden van inzegening. Leest Origenes, die het kortst na de apostolische tijd leefde, op het 15e hoofdstuk van Matthéüs, bij de verklaring van de woorden: "Al wat ten monde ingaat," enz. Hij zegt: "Deze spijs, die geheiligd wordt door Gods Woord en door het gebed, komt, volgens de stoffelijke eigenschap, in de buik, en wordt weer in het geheim uitge worpen." En terstond daarna zegt hij: "Het is niet het stoffelijke brood, dat ons nuttig is, maar alleen het Woord van God, dat daarbij gesproken wordt." En, opdat men niet denken zou, dat deze woorden op ander brood doelen dan het brood des avondmaals, zei hij: "Dit is gezegd van het geestelijke en aangeduide lichaam van Christus." Origenes is nooit beschuldigd van een verkeerd gevoelen van het avondmaal gehad te hebben. Hij schreef er over zoals het gevoelen van de kerk was. Deze bewering geeft ons duidelijk te kennen, dat het wezen en de natuur van het brood dezelfde blijven in het avondmaal, volgens de leer der oude gemeenten.

Tertullianus, mede een oud leraar, zegt, "dat Christus het brood niet heeft veracht, waarmee Hij Zijn lichaam heeft afgebeeld." Daarna zegt hij, "dat Christus het brood nam, onder Zijn discipelen uitdeelde en dat Zijn lichaam noemde, zeggende: "Dit is Mijn lichaam," dat is, "dit is het teken van Mijn lichaam."

Cyprianus, een martelaar van Christus, zegt, "dat het bloed des Heeren wordt bewezen in de wijn." Verder, in dezelfde plaats: "Het was nochtans wijn," zegt hij, "wat Christus Zijn bloed noemde." Ik bid u, mijnheer, onthoud dit toch goed. Verder, met het water, dat men in de kelk doet, kan men het bloed van Christus niet uitdrukken; en

wij zien, dat door het water de volken bedoeld worden, en met de wijn het bloed van Christus bewezen wordt, zodat daaruit volgt, dat alleen de wijn overblijft, aangezien deze dient om het bloed van Christus aan te tonen en te drinken. Bertram spreekt bijna op dezelfde wijze en zegt: Indien deze wijn, die door de bediening van de priester wordt geheiligd, lichamenlijk verandert in het bloed van Jezus Christus, moet er ook noodzakelijk uit volgen, dat het water, wat er onder wordt gemengd, ook lichamenlijk verandert in het wezenlijke bloed van het gelovige volk; want waar slechts één heiliging bestaat, daar volgt slechts één werking; en waar gelijke oorzaak bestaat, daar ontstaat ook gelijke verborgenheid." Nu zien wij, dat er niets lichamenlijks in het water veranderd is, en derhalve is er in de wijn ook niets veranderd. En evenals de aanduiding van het lichaam der volken met het water geestelijk moet worden verstaan, moet ook noodzakelijk het bloed van Christus, met de wijn aangeduid, op geestelijke wijze worden opgevat."

De bisschop: "Hoe? Wat zegt gij? Zijn al de woorden, die gij daar hebt aangehaald, van Cyprianus?"

Guido: Neen, dat niet, mijnheer; maar ik zeg dat Cyprianus de woorden van Bertram aldus aanhaalt en van woord tot woord verklaart, zoals ik u heb meegedeeld. Maar Cyprianus zegt wel wat anders tegen de Aquaristen (dat waren zij, die water bij de avondmaalswijn voegden), namelijk, dat, in geval de wijn in de kelk ontbreekt, het bloed van Christus daar niet kan gezien noch opgemerkt worden. Indien dan de wijn in het bloed van Christus verandert, zo is het geen wijn meer, en zo kan, volgens de woorden van Cyprianus, het bloed daar niet worden aangeduid. Deze leraar zegt, "dat het geheiligde brood in een onheilige mond is gegaan." Verder, als hij spreekt van de jonge dochter, die het sacrament had uitgespogen, zegt hij: "De geheiligde drank in het bloed des Heeren is uit de ingewanden der onheilige gekomen." Hij zegt niet het brood en de wijn, die in het wezen zijn veranderd, maar brood en wijn aan het lichaam en het bloed des Heeren toegeheiligd.

Ook Theodoretus, die ten tijde van Cyrillus leefde, en die met hem tegenwoordig was in de kerkvergadering van Efeze en Chalcedon, een zeer geleerd man, wiens boek in de Griekse taal te Rome werd gedrukt, zegt in de eerste samenspraak, waarin hij twee personen voorstelt, namelijk de gelovigen mens en de ketter: "Onze Zaligmaker Zelf heeft de namen van het brood en de wijn veranderd, en heeft Zijn lichaam het teken en het teken Zijn lichaam genoemd, want Hij noemde Zichzelf de wijnstok, en de wijn Zijn bloed." Daarop vraagt nu de ketter: "Ik zou de reden wel willen weten, waarom de namen veranderd zijn?" De gelovige antwoordt daarop: "Het doel of de reden is duidelijk genoeg aan allen voorgesteld, die tot de verborgenheid geroepen zijn; want Hij heeft gewild, dat allen, die geroepen worden tot de gemeenschap van deze heilige verborgenheid, niet bleven hangen aan de natuur der dingen, die gezien kan worden, maar dat zij aldus door de verandering van de naam zouden geloven aan de verandering die uit genade geschied is; want Hij, die Zijn lichaam tarwe en brood noemt, Hij noemt zich ook de struik van de wijngaard, en doet de zichtbare tekens zulk een eer aan, dat Hij die Zijn lichaam en bloed noemt; niet dat Hij de natuur verandert, maar omdat Hij zijn genade hij de natuur gevoegd heeft."

Daarna zegt hij: "De tekens der verborgenheid veranderen niet na de heiliging, want zij behouden hun eerste wezen, gedaante en vorm, en zijn uitwendig, bij het aannemen en in smaak als vroeger." In zijn eerste bewering zegt hij niet, dat het brood en de wijn wezenlijk zijn veranderd, maar dat de verandering alleen bestaat in de naam, want zij worden het lichaam en het bloed van Christus genaamd, zoals zij vroeger niet genaamd werden. Hij zegt voorts, dat de natuur van het brood niet veranderd is, maar

dat alleen de genade aan de natuur is toegevoegd; aldus blijkt zo klaar als de dag, dat het brood brood en de, wijn wijn blijven in het sacrament."

Deze en andere twistgesprekken heeft deze Godzalige man en dienaar, Guido de Bray, gedurende zijn gevangenschap gehouden, en ook in die tijd vele brieven, zo aan de gemeenten als aan zijn vrouw en vrienden, geschreven, die wij, om niet te veel geduld van de lezer te vergen, niet zullen meedelen. Wij willen hier onze berichten van Guido staken, om ook het een en ander mee te delen van De la Grange, zijn medearbeider en medegevangene.

Hier volgt nu een uittreksel van enige geschriften van **Peregrin de la Grange**, betreffende de redenen en twistgesprekken, gehouden met de genoemden bisschop van Arras.

Evenals Guido de Bray dagelijks in het werk des Heeren arbeidde door allerlei gepaste middelen, naar de eis van zijn ambt, aldus deed ook van zijn zijde Peregrin de la Grange, zijn medehelper. En, aangezien de bisschop van Arras, Richardot, toen te Valenciennes zich ophield, onderzocht deze hem ook met enige twistgesprekken, waarvan wij er hier enige tot een eeuwige gedachtenis zullen meedelen.

Toen nu de bisschop tot de la Grange kwam, die vroeger genoegzaam was ingelicht van de naam en goede inborst van deze gevangene, begon hij hem op de volgende wijze aan te spreken.

De bisschop: "Het doet mij leed, mijnheer De la Grange, u in deze jammerlijke toestand te zien, en wel omdat men mij gezegd heeft, dat gij zulk een goed en redelijk man bent; en ik wenste wel, als het mogelijk was, dat uw zaken anders stonden dan nu."

De la Grange: "Mijnheer ik dank zeer vriendelijk voor uw goede genegenheid te mijwaarts die ik aan u nog niet verdiend heb. En wat de ellendige staat aangaat, waarin gij mij ziet, God heeft mij daarin zo getroost door Zijn genade, dat ik zeer gemakkelijk en met een vreedzame geest graag alles verdraag, wat Hem behaagt mij toe te zenden. Ja, ik loof en dank Hem, dat het Hem heeft behaagd, om de last van mijn kruis en lijden dat Hij mij toezendt, evenredig te doen zijn met de kracht mijner schouders, opdat ik onder de last niet zou bezwijken, en Hij aldus in mij werkt, dat ik boven het lijden, dat Hij mij toezendt, ook de vertroosting in mij voel versterkt."

De bisschop: "Deze manier van spreken is bij ulieden steeds in zwang; want zo spoedig gij vervolgd wordt, zegt gij, dat men u zulk lijden om Christus wil aandoet, en als men iemand van ulieden doodt, wendt gij terstond voor, dat dit geschiedt om de waarheid Gods, en toch, als men de zaak beter beschouwt, ziet men het tegendeel."

De la Grange: "Mijnheer, wat hen aangaat, die men gedood heeft om de leer, waarom ik nu in ketens zit, geloof ik wel, dat zij zulk een rekenschap van hun geloof hebben kunnen geven, dat zij, die hun antwoorden onpartijdig lezen, er niets dan goeds van zullen zeggen. En, wat mijn persoon betreft, ben ik bereid voor ieder te verdedigen, dat de leer, die ik belijd en onderwijs, de zuivere waarheid van God is, uit de heilige Schrift zonder enig toevoegsel of weglating, of verandering geput."

De bisschop: "De gehele wereld heeft zich ten allen tijde op de titel van het Woord Gods beroepen, zodat zelfs de oudste ketteren zich van die dekmantel hebben bediend, en daarom is het zeer nodig zich daarvoor te wachten, opdat men zich daardoor niet bedrogen vind."

De la Grange: Het is mij bekend, Mijnheer, dat de satan zich in een engel des lichts verandert, om zodoende te beter zijn duistere werken te kunnen voortplanten, en in de

plaats der waarheid de leugen te stichten. Doch de Heilige Geest heeft dit voorzien, zodat niemand, kan bedrogen worden dan die moedwillig zijn ogen tegen de zon der waarheid sluit, die nochtans schijnt als op de middag."

De bisschop: "Bezit gij enige openbaring van de Heilige Geest, waardoor de waarheid aan alleen is bekend gemaakt en niet aan anderen?"

De la Grange: "Mijnheer, ik behoor niet tot die dromers, die zich thans beroemen een openbaring te bezitten. Maar ik spreek van de algemene openbaring, die plaats heeft, zoals zij in de Bijbel wordt verhaald, die wij de heilige Schrift noemen, die ons mensen uit bijzondere genade door de Profeten en Apostelen is geopenbaard, opdat wij niet in de duisternis dwalen, en voor de waarheid geen leugens aannemen zouden."

In één woord, zij begonnen te spreken over het avondmaal, waarbij de la Grange hem duidelijk verklaarde, wat het avondmaal was, hoe en waarom dit door God en door Jezus Zijn Zoon werd ingesteld. welke vruchten het voor ons draagt, en het middel waardoor wij met Hem verenigd en Zijn vlees en bloed ten eeuwig en levend deelachtig worden.

Dit was de hoofdzaak, wat hij bij het eerste gesprek met de bisschop behandelde, in welk twistgesprek de bisschop twee of driemaal aan de commissaris des konings zei, dat hij De la Grange niet meer wilde verontrusten.

Daarna werd Peregrin de la Grange op een andere plaats geroepen om door de genoemde commissarissen te worden ondervraagd. Hij nam dus afscheid van de bisschop, en verzocht hem door zijn tussenkomst bevrijd te worden van de ijzers aan de voeten, aangezien hij in een zekere gevangenis zat en veilig bewaard werd.

Toen zij nu andermaal vergaderd waren, deelde de bisschop, die een zeer goed geheugen had, alles mee wat de vorige dag tussen hen beide was behandeld geworden, en zei verder: "Aangezien alles, wat wij omtrent dit punt voorstaan. volgens de Schrift is, en reeds sedert geruime tijd als goed erkend en door alle oude leraren der kerk toegestemd en toegelaten is, waarom bent gij het dan met ons niet eens? En waarom hangt gij liever het nieuwe gevoelen van Calvijn en de belijdenis van Augsburg aan"

De la Grange: "*Mijnheer, ik ben noch Calvinist noch Pausgezinde, maar ik houd mij alleen aan Christus.* En wat ik in de godsdienst als waarheid erken, is getrokken uit de leringen van Hem, Die de enige Leraar is. En wat Calvijn gezegd heeft, voor zover het met de waarheid van God overeenkomt, houd ik voor goed, maar anders niet. Wat gij mij voorwerpt, als zou het in de Schrift vervat zijn, en de oude leraars zich ook daaraan gehouden hebben, en na verloop van tijd hebben toegelaten, daarover bekommer ik mij niet. Het is mij niet vreemd dat u onze leer beschuldigt van nieuwigheid, aangezien de vader van alle achterklap dit al lang verzonnen heeft om de waarheid te doen verachten, en aldus de vele leugens en verkeerdheden van uw leer in het leven te roepen, zoals men eerst in dit voorbeeld zien kan. Want Jezus Christus betuigde dat wat Hij Zijn discipelen gaf Zijn lichaam was en terstond heeft men verzonnen, dat het brood in het lichaam van Jezus Christus veranderde, alsof de woorden: "Dit is Mijn lichaam," het brood moet betekenen en het brood een ander wezen had aangenomen, wat in geen enkele taal zo kan worden verklaard."

De bisschop: "Wij zeggen niet, dat de transsubstantiatie of wezensverandering van het brood plaats heeft door de kracht van het woordje "is," maar wij zeggen, dat het geschiedt door de gehele uitdrukking die Christus bezigde: "Dit is Mijn lichaam."

De la Grange: "Ik heb gezegd, dat Jezus Christus in het avondmaal Zijn lichaam uitdeelt, dat ontvangen werd door de Heilige Geest in het lichaam van de maagd Maria, dat gekruisigd, gestorven en begraven werd, is opgestaan en naar de hemel gevaren. Maar wij ontkennen, dat er enige verandering van het wezen van het brood

bestaat; en, indien men ons dit wil doen geloven, dan moet men de zuivere Schrift aanhalen."

De bisschop: "De verandering van het wezen van het brood kan men eigenlijk niet Gods Woord niet bewijzen; maar wij geloven daaraan om de genoemde redenen."

De la Grange: "Waarop gij u vroeger beroemde, namelijk, dat gij de Schrift tot een voorbeeld had, is nu krachteloos, en toch heeft men wegens deze zaak zovele mensen verbrand. Wij van onze kant zonden wel verlegen zijn om te zeggen, dat het wezen van het brood in het avondmaal onveranderd blijft, als wij dat niet met de woorden van het avondmaal konden bewijzen. Wat Christus nam was brood; wat Hij Zijn discipelen gaf was brood. En de, heilige Paulus, die de instelling des Heeren meedeelt, zegt tot drie malen, dat wij daarin het brood breken en eten."

De bisschop: "Gij weet wel, De la Grange, dat in de Hebreeuwse taal het brood wordt bedoeld voor elke andere spijs, en in deze plaats van Paulus wordt gesproken van de spijs die de Corinthiërs gebruikten in hun maaltijden, en door deze woorden bestraft hij deze hun wijze van doen, zodat hier slechts van eenvoudig brood gesproken is. Ook in de Handelingen der Apostelen staat, dat zij het brood braken, en dit kan derhalve u niet dienen."

De la Grange: "Het is waar, dat het woord brood ook aldus in de Schrift bedoeld wordt. Maar, als zij het brood voor alle andere spijzen bedoelt, is toch daarom er niet uit te besluiten, dat zijn voornaamste wezen veranderd of verdwenen is in andere spijzen. En het is ook niet zonder reden, dat de Schrift gewag maakt van de breking van het brood, als zij van het avondmaal spreekt, opdat men weet, dat het niet slechts een uiterlijk teken is, maar waarachtig in zijn wezen."

De bisschop "Hoe het zij, wij houden ons evenzeer vast aan de woorden van Jezus Christus, die zei: Dit is Mijn lichaam," en geloven ook, zoals wij het uitspreken, en menen in deze niet te dwalen, noch door de mensen bestraft te worden; want, in dat geval zou ik tegen God zeggen: "Gij hebt het aldus uitgesproken Heere, en ik heb het geloofd."

De la Grange: "Wij houden ons ook aan de woorden van God; maar men moet zich benaarstigen de mening van Christus te verstaan, Die een sacrament instelde, zodat wij deze woorden opvatten als bedoelende een sacrament waarbij aan het uiterlijke teken de naam van de zaak, welke het betekent, gegeven wordt."

De bisschop: "Wij houden het er voor, dat de sacramenten van het Oude Testament, die tot op de komst van Christus voortduurden, de naam droegen van de zaak, die daardoor werd aangeduid, en aldus werd het Paaslam de doorgang genoemd en de besnijdenis het verbond van God, ofschoon het nochtans slechts een zegel des verbonds was. Maar zo is het nu niet met de sacramenten van het Nieuwe Testament, die tot aan het einde der wereld zullen voortduren, en in zich bevatten, wat zij betekenen."

De la Grange: "Het onderscheid, dat gij maakt, zal ijdel bevonden worden, indien wij letten op de sacramenten van het Nieuwe Testament, die twee in getal zijn, namelijk, de doop en het avondmaal, ofschoon de roomse kerk er zeven heeft. De Schrift noemt de doop *het bad der wedergeboorte*, aangezien het een teken daarvan is; nochtans zien wij, dat het de naam draagt van wat het betekent. Er is echter niemand onder u allen te vinden, die geschreven heeft, dat het water van de doop veranderd is in het bloed van Jezus Christus, dat in waarheid het ware bad der wedergeboorte is.

Verder, de drinkbeker wordt genaamd *het Nieuwe Verbond*, aangezien het een teken daarvan is; en zoudt gij nu wel durven zeggen, dat de drinkbeker het verbond zelf is? Als het u behaagt, laat ons dan de oude leraars der kerk nagaan, en onderzoeken, of zij wel zo tegen ons zijn, als gij zegt. En, indien wij kunnen bewijzen, dat zij van ons

gevoelen waren, zult gij de beschuldiging van nieuwe leer, waarmee gij ons veroordeelt, moeten intrekken, en daarna zullen wij ook zien de ongerijmdheden en verkeerdheden, die uit uw leer voortvloeien."

Toen de bisschop gezegd had, dat hij tevreden was, haalde De la Grange het volgende aan: "Geladius, die een oude leraar was, ja, zelfs paus, zegt in een kerkvergadering te Rome gehouden, "dat het wezen en de natuur van het brood in het avondmaal blijven, zoals de menselijke natuur in Christus blijft, met zijn Goddelijk wezen verenigd zijnde. Chrysostomus, een oud leraar, loochent, dat in het sacrament van het avondmaal onder het brood het lichaam van Christus is besloten, maar dat het alleen een verborgenheid van Zijn lichaam is."

De bisschop: "Ik heb vroeger deze woorden van Geladius gelezen en gezegd dat hij geen wijsgeer was, en niet onderscheidenlijk van het wezen van het brood gesproken heeft; ja, ik geloof ook, dat hij niet begrepen heeft, wat men onder wezen verstaat, en voor het woord wezen genomen heeft, wat wij toevallige eigenschap noemen, zoals soms door toevallige eigenschap het wezen wordt verstaan, zoals bij voorbeeld Julianus dit aldus noemt."

De la Grange: "Ik geloof niet, mijnheer, dat deze goede oude leraar zo onwetend is geweest, om niet te verstaan, wat het wezen van het brood is, of ten minste de natuur daarvan, aangezien hij dat dagelijks gebruikte. Augustinus was een oud leraar, welke zei, "dat Jezus Christus uitnemend geduldig was, door Judas toe te laten bij Zijn avondmaal, waarbij Hij Zijn discipelen instelde en gaf het teken van Zijn lichaam en bloed."

De bisschop: "Ik twijfel er niet aan, of Augustinus heeft vele dergelijke redenen gehouden, die gij schijnt te bevestigen, evenals hij zegt *contra Adimantum en Manichaeum*, "dat Jezus Christus *niet heeft getwijfeld te zeggen, dat is Mijn lichaam*, wanneer Hij een teken van Zijn lichaam gaf;" doch deze wijze van spreken moet begrepen worden door verklaring van de ene plaats met de andere."

De la Grange: "Wanneer men dit deed, zou men zien, dat Augustinus dit dwaze gevoelen niet aankleefde, waarmee gij bewijzen wilt, dat alle oude leraars tegen ons zijn; terwijl toch de meesten met ons overeenstemmen."

De bisschop: maar laat ons nu eens spreken van de ongerijmdheden en verkeerdheden, die gij zegt, dat uit onze leer voortvloeien."

De la Grange: "Ik zal u alleen deze verkeerdheid aantonen, welke is, dat gijlieden door uw leer vaneen scheidt, wat tezamen verenigd is. De Zoon van God geeft in Zijn avondmaal Zijn vlees ten spijs en Zijn bloed ten drank, die tezamen zijn gevoegd door uiterlijke sacramenten, namelijk, door brood en wijn. En volgens uw zeggen verandert dat brood in vlees en de wijn in bloed, en aldus scheidt gij Christus' vlees van Zijn bloed."

De bisschop: Wij scheiden het vlees van het bloed niet, aangezien, wegens de onscheidbare gemeenschap, waarin zij tot elkaar staan, het vlees niet bestaat zonder bloed en het bloed niet zonder vlees."

De la Grange: "Indien dit zo ware, zou men dubbel in één bediening het vlees en bloed van Christus ontvangen; want, het brood nemende, wat gij het vlees noemt, vermengt met het bloed, aangezien zij een onscheidbare gemeenschap met elkaar hebben, ontvangt men eens de gehele Christus in het vlees en dan weer eens in het bloed, en aldus zoudt gij twee malen Zijn vlees en twee malen Zijn bloed ontvangen."

De bisschop: "Welke zwaarigheid is het, omdat twee malen in een bediening te ontvangen?"

De la Grange: "De Zoon van God heeft Zijn avondmaal niet ingesteld omdat twee malen te ontvangen in één bediening, want Hij zei: "Dit is Mijn lichaam;" deze

verkeerdheid, al was er geen andere, misvormt geheel de instelling van Christus."

De bisschop antwoordde daarop niet.

De la Grange: Laat ons nu de woorden van Christus wat nauwkeuriger beschouwen, dan zal men de verkeerdheid van uw leer nog beter zien, die geheel tegen het bevel van God indruist, want u zegt: "Eet." Wat eet gij nu in dit sacrament?"

De bisschop: "De gedaante van het brood."

De la Grange: Let gij anders niet dan de gedaante van het brood? Er is toch gezegd: Neemt, eet, dat is Mijn lichaam."

De bisschop. "Wij ontvangen het brood en het lichaam samen.

De la Grange: Wanneer gij het brood eet, breekt gij het dan niet eerst?

De bisschop: "Neen; want Jezus Christus heeft een lichaam, dat niet lijden kan, en als wij de hostie eten of breken, verbreken wij nochtans het lichaam van Christus niet, maar alleen het brood; het lichaam wordt niet van elkaar gescheiden, maar, die een der stukken eet, heeft de gehele Christus in zich."

De la Grange: "Mijnheer, gij zoudt zo doende tot grote dwaling vervallen, waarin men eertijds als begraven was; want worden drie stukken van uw hostie gebroken in de mis, indien er dan in ieder daarvan het lichaam van Christus is, volgt er uit, dat, als gij nu deze drie stukken tezamen gebruikt, gij drie lichamen inneemt."

De bisschop: "Dit moet men niet op menselijke wijze zoeken te begrijpen."

De la Grange: "Mijnheer, wat ik zeg is duidelijk en openbaar; en zonder buiten Gods Woord te gaan, zal ik u bewijzen, dat, wat gij daarvan uw gedaanten gezegd hebt, nietwaar is. Jezus Christus zegt niet: "Eet drie gedaanten," maar: "Eet, dit is Mijn lichaam." Nu is het toch onmogelijk te eten zonder met de tanden te kauwen en te vermalen, wat men eten wil; en, als gij nu zegt, dat het brood vlees is, en dat het aangenaam op de tong gelegd wordt om geslikt te worden, beweer ik dat het geen eten is maar inslikken. Wat zou men zeggen, dat iemand at, als hij wegens de grotenhonger, het brood en de spijs zonder kauwen doorslikte? Men zou zeker zeggen, dat hij de spijs verslond, Voorts zou ik wet willen weten, indien het brood, dat, naar uw zeggen, vlees is, in de mond gestoken wordt en aldus doorgeslikt, hoe gij zoudt kunnen antwoorden op hetgeen Jezus Christus bij Mattheüs zegt, dat wat ten monde ingaat in de buik komt, en in de hemelrijkheid wordt uitgeworpen."

De bisschop: "Die wijze van spreken heeft betrekking op het dagelijks voedsel, dat, met verlof gesproken, in de hemelrijkheid wordt uitgeworpen."

De la Grange: "Maar, waar blijft dan het ingeslikte vlees?"

De bisschop: "De gedaanten van het brood zijn daarin veranderd, en het vlees van Jezus Christus verliest zich; men moet ook de dingen zo diepzinnig niet opvatten."

De la Grange "Dit antwoord houdt geen steek, want de toevallige eigenschappen, die gij speciën noemt, kunnen daarin niet bekend worden; het is alleen het wezen, dat verandert. Maar, laat ons nu een bewijs nemen, dat zekerder is. Volgens uw leer ontvangen allen, die het brood gebruiken, wat volgens uw zeggen vlees is, Christus. Maar hoe is het dan met hen, die, zoals Paulus schrijft, onwaardig eten van dit brood, en zich een oordeel daaraan eten?"

De bisschop: "Dit bewijs is wat zwaar. Gij zegt, dat wie Jezus Christus ontvangt, het eeuwige leven ontvangt. Wij nu leren, dat zij allen in het avondmaal Christus ontvangen, derhalve moeten wij allen het eeuwige leven hebben. Het is wel waar, dat wij het wel volgens uw eerste bevel ontvangen; maar ik ontken, dat het is tot het eeuwige leven, zoals gij u voorstelt; want zo men het vlees van Christus niet ontvangt door de Heilige Geest, is het ons niet nut."

De la Grange: "Ik ontleen de eerste reden van mijn stelling aan het Evangelie van Johannes, waar Christus zegt, dat Hij het leven is. En, gelijk men nu geen kruid kan

gebruiken, zonder ook de kracht daarvan te genieten, alzo kan men ook Christus niet gebruiken, zonder het leven, wat Hij meebrengt, te hebben; anders zou men een dood lichaam ontvangen en niet Jezus

Christus, Die eeuwig leeft. Want het sacrament is vanwege God door de hand van Zijn Zoon ingesteld, om ons Zijn vaderlijke genegenheid te onswaarts derwijze te betonen, dat het Hem niet genoeg was ons dooi, (ten doop tot Zijn huisgenoten aan te nemen, dat is, niet als dienstknechten, maar als zijn erfelijke huisgenoten. Bovendien heeft hij dit tweede sacrament zijns avondmaals daaraan willen toevoegen, opdat wij in Zijn huis een waar en voortdurend voedsel zouden bezitten. De Heilige Geest is het middel, waardoor wij tict vlees van Jezus Christus eten en Zijn bloed drinken: welke zaken, die dooi, een groten afstand gescheiden zijn, Hij door Zijn werking tezamen voegt, en voorts zorgt, dat alles gat Christus heeft en bezit tot ons nederdaalt, en ons met de ware gemeenschap van Zijn vlees en bloed vervult. In één woord, wie Christus ontvangt, heeft het eeuwige leven."

De bisschop: "Ja, indien hij het door de Geest ontvangt, anders is, zoals Johannes zegt, het vlees niet nut."

De la Grange: "Mijnheer, de plaats die gij daar aanhaalt. getuigt geheel tegen u; want Jezus Christus bestraft daar Zijn discipelen, omdat zij meenden dat men Christus' vlees op vleselijke wijze moest eten, zoals de volgende woorden ook meebrengen, als Hij zegt: "De woorden, die Ik tot u spreek, zijn geest en leven." En, aangezien wij opmerken, dat de zon hier op aarde door haar stralen een zodanige kracht neerzendt, die dient om alles te doen groeien, levend te maken en te onderhouden, zal dan de uitstraling en het schijnsel van de Geest van Christus minder kracht bezitten, en ons niet kunnen deelachtig doen worden de ware gemeenschap van Zijn lichaam en bloed? Daarna verlangde de bisschop heen te gaan, omdat het reeds laat was. De bisschop beval hem Gode aan en de la Grange hem wederkerig. Ziehier alles wat de la Grange onthouden heeft van de gesprekken, die zij tezamen hadden.

Hier volgt een kort verhaal van het leven en sterven van de beide genoemde dienaren. Boven de zuiverheid in de leer is er niets meer, dat hen, die geroepen zijn om Gods Woord aan de mensen te verkondigen en dat daarenboven nog te verzegelen met hun dood, prijzenswaardig maakt, dan een rein leven tot het einde geleid te hebben. Daarom hebben wij ons voorgenomen beknopt te verhalen, welke mannen deze in leven en wandel geweest zijn, opdat wij daardoor temeer reden zouden hebben, de genade en barmhartigheid des Heeren in Zijn dienstknechten te erkennen.

Guido de Bray, geboren te Bergen, in Henegouwen, helde in zijn jeugd zeer over tot de pauselijke bijgelovigheden, doch kwam eindelijk door het aanhoudend lezen der heilige Schrift tot de waarheid van het Evangelie. En, toen nu zijn verkregen kennis te haren tijd vruchten droeg, konden zij, die tot zijn geslacht behoorden, dit niet verdragen. Daar hij het graveren op glas geleerd had, vertrok hij van Bergen en reisde naar Londen, tijdens de regering van koning Eduard de zesde, die alle gelovigen in het gehele koninkrijk Engeland vrijheid had geschonken. Nadat hij daar enige tijd gewoond had, en hij vernam, dat men in de Nederlanden naar het Evangelie begon te luisteren, keerde hij terug, teneinde zijn landgenoten zoveel mogelijk te helpen. Hij begon met enige eenvoudige vermaningen, die hij daar deed, waar hij enige toehoorders vond, hoe klein het aantal ook was. Bovenal sloot hij zich aan bij de bewoners van Rijssel, en wel wegens het groot aantal gelovigen, die niet anders verwachtten dan in het openbaar samen te komen om de prediking van het Evangelie te horen. En van die tijd aan nam hij een strijd op zich tegen de wederdopers, die zich onder het goede zaad hadden vermengd, en bleef zo volharden in zijn handelingen tot de vervolging in Oguiers. Terwijl de kudde verstrooid was, vertrok hij naar Gent, en

vervaardigde daar het boekje *De staf des geloofs* genaamd, geput uit de geschriften der oude leraren. En, aangezien hij begerig was om beter bekend te worden met de zaken, die het predikambt betroffen, vertrok hij daarna naar Lausanne en Genève, om zich daar te oefenen in het aanleren van de Latijnse taal. Nadat hij daar enige tijd vertoefd had, en weer naar de Nederlanden was teruggekeerd, richtte hij de gemeenten te Rijssel, Doornik en Valenciennes weer op, bij welke werkzaamheden God hem steeds bewaarde, zodat hij niet in de handen zijner vijanden viel. Zonder uitvoerig te verhalen van de moeite, het werken de vele bezwaren, die deze getrouwe knecht van God ondervond, kunnen ook van zijn ijver getuigen niet alleen de gemeenten in Nederland, maar ook die te Dieppe, Mondelier en Amiens, die hij bijstond en hielp. Toen de verschrikkelijke vervolgingen, in zijn land aangericht, hem in de bediening van zijn ambt verhinderden, ontbood de hertog van Bouillon hem in zijn stad, en hoorde geruime tijd zijn predikaties. Doch toen de gemeente te Antwerpen, in het begin der maand Augustus van het jaar 1565, hem tot haar predikant beriep, lieten de gelovigen van Es dan, ofschoon tegen hun zin, hem gaan. Door de zonderlinge handelingen der Nederlanden voorzag men duidelijk grote verwoesting, oproer en moord; maar, niettegenstaande dit alles, daar zij zagen dat Guido geneigd was zijn vaderland te hulp te komen, stonden zij hun, die van Antwerpen daartoe gekomen waren, toe, hem volgens hun verlangen te beroepen. Nadat nu Guido zekere tijd in de stad Antwerpen vertoefd had, vonden de broeders het goed hem te zenden naar zijn oude gemeente te Valenciennes, die hem met blijdschap ontving als degene door wie God de gemeente had opgericht en verzorgd.

Peregrin de la Grange, geboren te Chate, hij St. Marcelin, in Dauphiné was vanwege de Hogeschool te Genève de 19e Juni in het jaar 1565 als predikant uitgezonden, op verlangen van de gemeente te Valenciennes, en deze was in omgang zo aangenaam en beschaafd, dat ieder hem achtte, terwijl zijn predicaties door ieder graag werden gehoord.

Nadat de beelden waren verwijderd, werden de beide kerken door de aanhangers van de hervorming gebruikt. En, ofschoon men van de andere kant zijn best deed om die terug te krijgen, waren nochtans De la Grange en enige leden van de kerkenraad niet zeker van, dat de plaatsen, die men hun buiten de stad beschikte om daar te prediken, veilig waren. Daar de bedreigingen van de vijanden wegens het gemis dezer kerken, (aangezien De la Grange geen onderdaan van koning Filips was, in strijd met het bevel der Regentesse) toenamen, nam de heer van Noircarmes, als voornaamste schout, daaruit aanleiding al de overeenkomsten, die hij met de bewoners van Valenciennes gesloten had, niet alleen te verbreken, maar, wat meer is, ook de stad te belegeren en haar op alle mogelijke wijze te onderdrukken.

En, aangezien zij tijdens het beleg van de stad het avondmaal des Heeren in de genoemde kerken bedienden, werden de vijanden nog toorniger, zodat zij bij het innemen van de stad De la Grange veel meer onaangenaamheden aandeden, dan in de laatste dagen van zijn leven, gelijk men vernemen zal.

Door dezelfde tegensprekers, die ook Guido, zijn medearbeider in het Woord des Heeren, beproefd hadden, werd ook hij over velerlei punten aangevallen, doch hij overwon die door de kracht des Geestes, Die in hem werkte. En, aangezien de twistgesprekken met op dezelfde wijze plaats hadden en over dezelfde zaken liepen als bij Guido, en door hem op soortgelijke wijze werden beantwoord, zullen wij die hier niet meedelen, maar verwijzen de lezer naar die van Guido.

Voorts verklaarden zij beiden, dat zij de zuivere waarheid van God gepredikt

en het volk meegedeeld, en hun het Evangelie der eeuwige zaligheid verkondigd hadden, waarom zij vervolgd waren en in ketens gesloten, en dat zij zich zo onschuldig en rein bevonden van het bloed van hun toehoorders, dat zo iemand van hen ontkwam, zij nochtans hun handen rein voor de troon van de Zoon van God tonen konden. Zij vermaanden ook allen, die hen kwamen bezoeken, in de leer te volharden, *en voorzeiden hun ook de grote afval en verloochening van de godsdienst, die bij vele volken zou plaats hebben; en ook zij, die, ofschoon belijdenis gedaan hebbende van het Evangelie, en in tijden van voorspoed aan het avondmaal hadden aangezeten, toch in de aanstaande vervolging Jezus Christus de rug zouden bieden, zich aan de eeuwige dood zouden onderwerpen, om de lichamelijke en geringe moeilijkheden van dit leven te ontlopen.*

Evenals zij zich gedurende hun gevangenschap, van de 11^e April in het jaar 1567 voortdurend blijmoedig onder alle verdrukking betoonden, hebben zij daarin tot het einde volhard.

Toen op de 31^e Mei de beambte hun 's morgens om drie uur de boodschap bracht dat zij zich zouden gereed maken om om zes uur te sterven, begonnen deze mensen God hoog te loven, en de beambte te bedanken voor de goede tijding, die hij hun bracht.

Enige ogenblikken nadat zij waren opgestaan, ging Guido naar de voorplaats, om van al de gevangenen afscheid te nemen; en, terwijl hij hun zijn blijdschap betuigde, zei hij tot hen: "Mijn broeders, ik ben heden ter dood veroordeeld wegens de leer van de Zoon van God. Geloofd moet Hij zijn; ik ben er zeer verblijd om, en had nooit gedacht, dat God mij zulk een eer zou aandoen. Ik gevoel, dat mijn aangezicht verandert, en verheug mij wegens de genade, die meer en meer in mij toeneemt, en ik word van minuut tot minuut meer versterkt; ja, mijn hart springt op van vreugde in mijn binnenste."

En, nadat hij de gevangenen vermaand had goedsmoeds te zijn, zei hij hun, dat de dood niets was; en haalde de plaats aan uit de Openbaring: "Zalig zijn de doden, die in de Heere sterven! Ja, zegt de Geest, zij rusten van hun arbeid en hun werken volgen met hen."

Hij bad ook de gevangenen onwankelbaar en standvastig te blijven in de leer van de Zoon van God, die hij hun verkondigd had, en verklaarde, dat zij de zuivere waarheid van God was; "zoals ik ook heb beleden," zei hij, "in de tegenwoordigheid van de bisschop van Arras en enige anderen; en wil die ook voor het aangezicht van mijn God verdedigen. Ziet wel toe niet te handelen tegen uw gemoed, want ik bemerk, dat de vijanden van het Evangelie al hun arglistigheid aan u besteden zullen om u wankelmoedig te maken, opdat gij van de waarheid zoudt afvallen en tegen uw gemoed handelen. Wees daarom zeer op uw hoede, want indien gij dit niet doet, zult gij steeds een vijand in uw arm gemoed opkweken, wat u een gedurige hel zou zijn. Och broeders, hoe aangenaam is het een goed geweten te hebben!"

Daarop vroeg een van de gevangenen, of hij zekere geschriften had afgemaakt, waaraan hij begonnen was.

Hij antwoordde daarop ontkennend, en zei, dat hij niet meer werken zou, aangezien hij in de hemel ging uitrusten. "De tijd," zei hij, "van mijn scheiding is nabij. Ik ga in de hemel maaïen, wat ik op aarde gezaaid heb. Ik heb de goede strijd gestreden. Ik heb de loop geëindigd, en ben mijn Overste getrouw geweest; nu is mij de kroon der rechtvaardigheid weggelegd, die de rechtvaardige Rechter wij geven zal. Mij dunkt," en dit zei hij niet een blijmoedig gelaat, "dat mijn geest vleugels heeft om naar de hemel te vliegen, daar ik heden genodigd ben ter bruiloft van mijn Heere, de Zoon van God."

Terwijl hij nog sprak, kwam de beambte daar, nam de hoed af en groette hem, Guido groette hem insgelijks, en dankte hem voor de goede tijding, die hij hem gebracht had. De beambte zei: "Het doet mij leed, dat de zaken aldus gegaan zijn;" waarop Guido blijmoedig antwoordde: "Gij zijt mijn vriend; ik bemin u met mijn gehele hart."

En nadat hij afscheid genomen had van de gevangenen, ging hij de zaal binnen.

Korte tijd daarna verscheen ook **Peregrin de la Grange** in die plaats, en evenals men hem gedurende zijn gevangenschap steeds vergenoegd had gezien, alzo sprak hij ook met een blijmoedig gelaat al de gevangenen aan, nam afscheid van hen, bemoedigde hen en zei: "Mijn broeders, ik ben ter dood veroordeeld om de leer van de Zoon van God, en nu ga ik bezit nemen van het eeuwige leven, want mijn naam staat geschreven in het boek des levens, en kan niet worden uitgewist, want de gaven en roeping des Heeren zijn onberouwelijk." Hij verklaarde ook van zijn kant, dat hij de reine en zuivere waarheid van het Evangelie verkondigd had, en dat de leer der pausgezinden ter helle voerde. Daarom hield hij ook aan, en vermaande de gevangenen zich daarvan af te scheiden, en te volharden bij de waarheid Gods. Aldus vertrok hij, na afscheid van hen allen genomen te hebben.

Toen hij binnen kwam, vroeg hij een borstel, om zijn mantel en rok te schuieren, en liet ook zijn schoenen schoonmaken, en zei, dat hij dit deed omdat hij aan de bruiloft des Lams was genodigd en naar de maaltijd des Lams ging.

Nadat hij vandaar was vertrokken, kwamen andere gevangenen tot hem, en vonden hem met een bank voor zich, waarop brood en wijn stond, dat men hem gebracht had, om zich te ontnuchteren. De gevangenen vroegen hem, of hij naar de strafplaats moest geleid worden met de beide ketens, die hij aan de benen had. Hij antwoordde daarop: Ik wenste wel, dat zij die met mij begroeven, omdat die mede getuigenis kunnen van hun bitterheid jegens mij."

Toen de broeders hem vertroostten, zei hij, dat hij zulk een blijdschap in zijn hart gevoelde, die geen tong en mond konden uitspreken, en dat God hem een duizendmaal grotere genade bewees om hem uit dit ellendig leven te verlossen, dan dat Hij hem op zijn bed liet sterven, aangezien hij, nu stervende, goed bij zijn verstand was, en God bad dat Hij deze barmhartigheid tot zijn einde aan hem bewijzen mocht. Daarna vermaande hij hen, die tegenwoordig waren, dat zij allen met dankbaarheid de weldaad zouden aannemen, namelijk, dat God hen tot de kennis van het Evangelie Zijns Zoons geroepen had, en zei, dat zulk een genade niet allen mensen te beurt viel; vervolgens, na afscheid genomen te hebben, vertrok ieder.

Terstond daarna werden Guido en de la Grange naar het stadhuis gebracht, om hun doodsvonnis te horen, namelijk, om te worden opgehangen en geworgd, aangezien zij tegen het gebod van het hof te Brussel gehandeld hadden, zonder van de leer te spreken, dan alleen dat zij, tegen het gegeven gebod, het avondmaal hadden bediend. Met korte woorden: zij bleven overwinnaars op al hun vijanden temidden van de dood.

Toen nu **De la Grange** naar de strafplaats geleid werd en op de ladder stond, riep hij luide, ofschoon wen hem slecht verstaan kou wegens het geraas, dat de soldaten, die om de galg stonden maakten en verklaarde *nergens anders om te sterven, dan alleen dat hij de waarheid van God had voorgestaan en gehandhaafd, en dat hij hiertoe de hemel en de aarde tot getuige nam.*

Terstond daarna bracht men ook **Guido** daar, en toen hij daar aangekomen was,

knielde hij naast de ladder om te bidden, doch men wilde dit niet toestaan, rukte hem op en liet hem opklimmen. Toen hij op de ladder stond, vermaande hij het volk om de overheid te eerbiedigen, en zei, dat enigen van hen in deze zich niet volgens hun geweten hadden gedragen. Daarna wekte hij hen op om te volharden in de leer, die hij hun had verkondigd, en verklaarde, dat hij niet anders had geleerd dan de zuivere waarheid van God.

Doch, voor hij uitgesproken had, wenkten de commissarissen de beul, dat hij haast moest maken.

En, zodra hij van de ladder geworpen was, ontstond er zulk een oproer onder de soldaten, dat zij langs de straten liepen, hun geweren laadden met scherp, en op allen schoten, die hen ontmoetten, zowel pausgezinden als anderen, zodat zij elkaar deerlijk vermoordden, en er velen dood bleven en anderen werden gekwetst.

En dit oproer ontstond zonder de minste reden.

Einde beschrijving van A. Van Haamstede

Wat wij lezen in Openbaring 11 :7-12 van de 2 trouwe getuigen betreffende de leer en de eer van Christus, mogen wij ook wel op De Brès en De la Grange toepassen:

En als zij hun getuigenis zullen geeindigd hebben, zal het beest, dat uit den afgrond opkomt, hun krijg aandoen, en het zal hen overwinnen, en zal hen doden. En hun dode lichamen zullen liggen op de straat der grote stad, die geestelijk genoemd wordt Sodoma en Egypte, alwaar ook onze Heere gekruist is. En de mensen uit de volken, en geslachten, en talen, en natien, zullen hun dode lichamen zien drie dagen en een halven, en zullen niet toelaten, dat hun dode lichamen in graven gelegd worden. En die op de aarde wonen, die zullen verblijd zijn over hen, en zullen vreugde bedrijven, en zullen elkander geschenken zenden; omdat deze twee profeten degenen, die op de aarde wonen, gepijnigd hadden. En na die drie dagen en een halven, is een geest des levens uit God in hen gegaan; en zij stonden op hun voeten; en er is grote vrees gevallen op degenen, die hen aanschouwden. En zij hoorden een grote stem uit den hemel, die tot hen zeide: Komt herwaarts op. En zij voeren op naar den hemel in de wolk; en hun vijanden aanschouwden hen.

3. Brief aan Koning Filips II van Spanje die voorafging aan de Geloofsbelijdenis

JAAR 1561

Daar de vijanden der waarheid niet nalieten de gelovigen te vuur en te zwaard te vervolgen, en nog dagelijks met het plegen van hun onmenselijke wreedheid voortgingen, die zij in vele plaatsen van het gehele christelijke rijk, en vooral te Antwerpen, Doornik, Rijssel, Gent, Brugge en vele andere steden van Nederland hebben getoond zoals in ons Martelaarsboek uitvoerig is meegedeeld, hebben de gelovigen in de Nederlanden, om zich aan de grote tirannie te onttrekken, een belijdenis van hun geloof opgesteld, die zij in het jaar 1562 toezonden aan de hoogmogende koning van Spanje. En zij voegden er nog een verzoeg bij aan regeringen en overheden van die landen, waarin zij deze te kennen gaven, welk een ergerlijke en onrechtvaardige zaak het was, iemand te veroordelen voor hij was gehoord, en dat het dus niet mogelijk was te beoordelen, aan wiens zijde het recht was. Zij baden daarom de koning en zijn overheden, om hen toch aan te horen, en zodoende de belijdenis van hun geloof te willen ontvangen. Wanneer zij deze goed gelezen hadden, zou zij hun overvloedig tonen, dat zij tot nog toe onrechtvaardig waren ter dood veroordeeld.

Zij zeiden voorts, dat dit geschied was door twee soorten van lieden, die door verschillende gevoelens werden gedreven, maar nochtans overeenstemden om de vonnissen der rechters met kracht te ondersteunen, teneinde aldus hun bloeddorstigheid te verzadigen: de een gedreven door een oude en ingewortelde dwaling; de ander gedwongen door vrees voor het Evangelie, dat in strijd is met hun goddeloosheid, gierigheid, begeerlijkheid, hoererij, dronkenschap en andere zonden. Daarom strijden zij tegen het Evangelie, zoveel zij slechts kunnen. Zij zeiden in dat verzoeg ook, dat het een grote vermetelheid der mensen was, om hen als misdadigers te durven veroordelen, die al hun troost en hulp zoeken in Jezus Christus en in Zijn heilig Woord, teneinde daardoor hun valse menselijke instellingen te kunnen staande houden; dat men de lieden, voor zij veroordeeld werden, moest zoeken te genezen van hun ketterij, en dit bewijzen uit Gods heilig, woord, in de Bijbel vervat, en niet het vuur gebruiken in plaats van gegronde redenen; dat men hun de tongen niet behoorde uit te snijden, en de monden te sluiten, die anders niet zoeken te tonen dan dat hun leer gegrond is op de vaste hoeksteen, Christus, Wiens Woord alleen het zwaard is, waarmee alle rechtsgedingen der mensen moeten worden beslecht.

Wat hun *geloofsbelijdenis* aangaat, wij hebben die hier woordelijk bijgevoegd, met een brief, door hen geschreven aan de allerdoorluchtigste koning van Spanje.

Deze brief luidt als volgt:

"De gelovigen in de Nederlanden, die volgens de ware hervorming van het Evangelie onzes Heeren Jezus Christus verlangen te leven, aan de onoverwinnelijke koning Filips, hun opperste heer.

Indien het ons vergund ware, o genadigste heer, om voor uw majesteit te verschijnen, en ons te verontschuldigen wegens de bezwaren, die men tegen ons inbrengt, en te bewijzen de rechtvaardigheid van onze zaak, zouden wij tot dit middel de toevlucht niet nemen, om u het bitter zuchten van uw volk te kennen te geven, door een stom verzoekschrift of geschreven belijdenis. En, aangezien onze vijanden u de oren vervuld hebben met zoveel valse aanklachten en leugenachtige berichten, zodat

ons daardoor niet alleen de toegang geweigerd wordt tot u, maar wij ook verjaagd worden uit uw landen, en vermoord en verbrand, waar wij ook worden gevonden. Verleen ons, genadigste heer, in de naam van God, wat niemand aan dieren kan weigeren, namelijk, om ons klaaglijk roepen als van ver tot uw oren te laten doordringen, opdat, wanneer uw majesteit ons gehoord heeft, en schuldig oordeelt, de brandstapels vermeerderd, en de pijnigingen en martelingen vermenigvuldigd worden in uw koninkrijk; en integendeel, indien onze onschuld voor u mocht blijken, dat gij haar tot een steun mag strekken en een toevlucht zijn tegen het geweld van onze vijanden, want, och helaas, genadigste heer, zo er niets behoeft gedaan te worden dan beschuldigen, indien iedere weg en alle middelen ter bescherming aan de beschuldigen worden benomen, wie zal dan rechtvaardig worden bevonden? Wiens onschuld zal dan onder de lieden verzekerd zijn? Wij zijn, zegt men, ongehoorzamen en oproerlingen, die niets anders begeren dan alle staatkundige en burgerlijke regeringen omver te werpen, die een verwarring en ongeregeldheid in de wereld zoeken teweeg te brengen, en ons niet alleen te bevrijden van uw heerschappij en macht, maar u ook dan scepter uit de handen doen te rukken.

O misdaden! niet waardig onze belijdenis, niet waardig de gewone naam van mens, maar wel waardig, dat het oude spreekwoord der tirannen op ons wordt toegepast: *de christenen voor de beesten*. Het is echter niet genoeg iemand te beschuldigen, het moet bewezen worden. De profeten, de apostelen, en zelfs de leraren der eerste christelijke kerk werden verdacht, ja naar het uiterlijk aanzien en het vleselijke oordeel van de mensen, met soortgelijke lasteringen verdrukt. Maar zoals zij in hun tijd in het openbaar betuigd en zich verklaard hebben, alzo verklaren en betuigen wij uit voor God en Zijn Engelen, dat wij niets anders begeren dan in gehoorzaamheid aan de overliden met zuiverheid van ons geweten te leven, God te dienen, en ons volgens Zijn Woord en Zijn heilige geboden te verbeteren. En boven deze geheime getuigenis van ons geweten, zullen zij, die met de behandeling van onze rechtsgedingen en vonnissen belast zijn, goede getuigen zijn, dat zij nooit iets in ons hebben bemerkt, dat een blijk was van ongehoorzaamheid, of dat wij iets voorgenomen hadden tegen uw majesteit, of de algemene rust in gevaar hebben gebracht; maar veel meer hebben gezien, dat wij in onze samenkomsten bidden voor de koningen en vorsten der aarde, en inzonderheid voor u, o genadigste heer, en voor die gij gesteld hebt tot het bestuur en de regering van uw landen; want wij hebben geleerd, zowel door het Woord van God, als door gedurige vermaning van onze leraars dat de koningen, vorsten en overliden bestaan door het bevel van God, en dat, *zo wie de overheid weerstaat, Gods bevel weerstaat*, en aan de verdoemenis onderworpen is. Wij geven toe en erkennen, dat door de eeuwige wijsheid Gods de koningen heersen, en de vorsten over het recht oordelen. In één woord, dat zij niet door onrecht of tirannie tot die rang geklommen zijn, maar door Gods eigen instelling.

En, om nu te tonen, dat dit niet alleen in onze monden zo is, maar in het diepste van onze harten is ingeprent; wie is er ooit onder ons gevonden, die u, genadigste heer, geweigerd heeft de belasting hem opgelegd? Integendeel: de gehoorzaamheid om te betalen bestond bij ons zo spoedig als het gebod. Welke soort van wapenen, welke middelen zijn er ooit bij ons gevonden, zelfs als wij door hen, die zich verschuilen achter uw naam en uw gezag, om daaronder allerlei wreedheid te bedrijven, zo wreed gepijnigd en gemarteld zijn, dat het genoeg was, om het geduld van de meest goedertierene en zachtmoedige te tergen, en dat in gramschap en wanhoop te veranderen?

Maar wij danken onze God, dat het bloed van onze broeders wegens onze zaak, of veel meer wegens de zaak van Jezus Christus en de getuigenis der waarheid gestort,

getuigen kan, en de verbanningen, gevangenschap, pijnbanken, ballingschap, pijnigingen en andere ontelbare verdrukkingen, bewijzen overvloedig, dat onze begeerte en gezindheid niet vleeselijk is, aangezien wij naar het vlees een veel gemakkelijker leven zouden kunnen leven, als wij deze leer niet voorstonden en beleden; maar wij zijn gewapend met de vrees Gods, en verschrikt door het oordeel van Jezus Christus, Die zegt, *dat Hij ons verloochenen zal voor God Zijn Vader, indien wij Hem verloochenen voor de mensen.* Wij bieden de rug aan de slagen, de tong aan de messen, de mond aan de ijzeren ballen en het gehele lichaam aan het vuur; overtuigd zijnde, dat hij, die Christus volgen wil, Zijn kruis opnemen en zichzelf verloochenen moet. Nimmer zal een verstandig mens en die niet verblind is, noch van zijn zinnen beroofd, kunnen denken, dat zij er zich op toeleggen om alles te beroeren, die verlaten hun land, familie en vrienden, om in vrede en stilte te leven, dat deze voornemens zijn de koning van zijn kroon te beroven, of iets bedrieglijks tegen hem te ondernemen, die sterven om het Evangelie, waarin zij geschreven vinden: "Geef de keizer wat des keizers is en Gode wat Godes is." Waar zij hun lichamen en bezittingen opofferen en aan de koning overgeven, bidden zij ootmoedig zijn majesteit, dat hun worde toegestaan Gode te geven, wat Hij vraagt, en wat wij Hem met recht niet kunnen weigeren, daar Hij ons gemaakt en ons voor Zich verworven heeft, door een dure en kostbare prijs en grote waarde.

Het is ook niet nodig, dat onze vijanden zozeer van uw goedheid en lijdzaamheid misbruik maken; en gij behoeft hun geen gehoor te geven wanneer zij beweren, dat het wegens ons gering aantal is, dat wij niet tegen u opstaan, alsof ieder onzer oproerig en ongehoorzaam van hart ware, die slechts op de menigte zou wachten, en zich gereed maakte om u te overvallen, en zijn woede te koelen. Laat hen intussen de zaak zo verkeerd voorstellen, als zij willen; wij verzekeren u, genadigste heer, dat er in uw Nederlanden *meer dan honderd duizend mannen* zijn, die de godsdienst zijn toegedaan, waarvan wij u de belijdenis overleggen, en toch is bij niemand hunner een zweem van oproer bespeurd, ja, daarvan heeft men nog geen enkel woord gehoord. Als wij van het groot aantal van onze broeders spreken, is dit niet, genadigste heer, om de minste van uw beambten en dienaren schrik aan te jagen of bevreesd te doen worden, maar zowel om de lastering van hen, die ons enkel door leugens willen doen benijden, te wederleggen, alsook om u tot barmhartigheid op te wekken. Want helaas, indien gij uw arm opheft, om die in het bloed van zoveel lieden te dopen en als te wassen, o God, welk een verwoesting zoudt gij dan aanrichten onder uw onderdanen, welk een wond zoudt gij slaan in uw volk, welke droefheid, zuchten, jammeren van vrouwen en kinderen, van familie en vrienden zoudt gij doen ontstaan. Welk oog zal droog blijven bij het aanschouwen, dat zovele eerbare burgers, die van ieder bemind en door niemand gehaat zijn, na een jammerlijke en verschrikkelijke gevangenschap, na pijnigingen en verdrukkingen overgeleverd worden tot zulk een schandelijke marteling en dood, het wreedste en vreemdste, wat ooit heidense en goddeloze tirannen hebben kunnen uitdenken? Waarom zouden bovendien hun vrouwen, als deze konden ontvluchten, in vreemde landen omdolen, met de kinderen beladen, haar brood van huis tot huis moeten bedelen?

O genadigste heer, dat de nakomelingschap uw regering niet als wreed en bloedig te schrijven heb; dat men niet zeg, dat de eer van uw voorvaderen, de grootheid van uw vader en uw eigen deugden en vroomheid verduisterd werden door wreedheid; wreedheid, zeg ik, die eigen is aan de dieren, maar beneden de waardigheid van een mens; en vooral onwaardig en als vijandig aan een vorst, bij wie de grootheid en bijzondere vroomheid het meest in goedertierenheid en zachtmoedigheid bestaat, die een zeker teken en natuurlijk onderscheid is tussen een

waar koning en een tiran. Wij worden vervolgd, niet alleen, omdat wij vijanden heten van uw regering en de algemene welvaart, maar ook alsof wij vijanden zijn van God en Zijn kerk. In dit opzicht bidden wij u ootmoedig onze zaak vooral te beoordelen naar de geloofsbelijdenis, die wij u aanbieden, en verklaren ons bereid, indien dit nodig is, die met ons eigen bloed te bezegelen. Daardoor, zoals wij hopen, zult gij bekennen, dat men ons ten onrechte *scheurmakers, ongehoorzamen en kettters* noemt, aangezien wij belijden en voorstaan niet alleen de voornaamste punten van het christelijk geloof, vervat in het *Symbolum* en algemeen geloof, maar de gehele leer, door Jezus Christus tot ons leven, rechtvaardigheid en zaligheid ons geopenbaard, verkondigd door de Evangelisten en Apostelen, bezegeld door het bloed van zoveel martelaren, zuiver en ongeschonden bewaard in de eerste gemeente, totdat zij door de onwetendheid, hebzucht en eerzucht der priesters, door menselijke zonden en instellingen, in strijd met de reinheid van het Evangelie, werden bedorven.

Onze tegenpartijders loochenen onbeschaamd, dat dit een kracht van God is tot zaligheid voor een ieder die gelooft, terwijl zij ons veroordelen en vermoorden, omdat wij ons niet houden aan wat er niet in gevonden wordt. Zij kunnen zich ook later jegens de Heilige Geest niet verontschuldigen, wanneer zij zeggen, dat alle schatten der wijsheid Gods en de middelen, overvloedig en genoegzaam tot onze zaligheid, in het Oude en Nieuwe Testament niet vervat zijn, en beweren, dat hun verzinselen nodig zijn en zeggen, dat hij vervloekt is, en de menselijke samenleving onwaardig en niets anders waardig dan met lichaam en ziel in de afgrond te worden geworpen, die deze niet in zulke hoge waarde houdt en nog hoger schat dan het Evangelie. De zwakheid van ons vlees heeft zich door deze woorden laten verschrikken en door de bedreigingen van hen, die de macht hebben ons te verderven; maar aan de andere kant luisteren wij naar wat de apostel zegt: "Doch al ware het ook, dat er een Engel uit de hemel u een Evangelie verkondigde, buiten hetgeen wij u verkondigd hebben, die zij vervloekt." Wij horen naar St. Johannes, die zijn profetie met deze woorden besluit: "Indien iemand tot deze dingen toedoet, God zal over hem toedoen de plagen, die in dit boekgeschreven zijn."

In één woord, wij zien, dat ons bevolen wordt het Woord Gods alleen te volgen, en niet wat ons goed dunkt, met het verbod van iets bij te doen of af te doen van de bevelen van God. Jezus Christus zegt ons, *dat Hij ons bekend maakt, wat Hij van Zijn Vader gehoord heeft*. En, zo Hij al, wegens de zwakheid der apostelen, hun iets verzwegen heeft, zo beloofde Hij nochtans, door de Heilige Geest, Die Hij hun zenden zou, dat hun te openbaren; en wij zijn verzekerd, dat Hij, aangezien Hij de waarheid Zelf is, Zijn belofte aan hen heeft gehouden. Ten gevolge daarvan zijn de verborgenheden, vervat in het Evangelie en de geschriften der Apostelen, geschreven volgens de genoemde belofte en het ontvangen van de Heilige Geest. Hieruit blijkt, dat zij de plaats van de Evangelist misbruiken, die door het woord verborgen, wat de Apostelen nog niet konden dragen, hun plechtigheden en doelloze bijgelovigheden verstaan, in strijd met Gods Woord.

Wij wenden ons dus tot u, en het zou ons gemakkelijk vallen alles door de getuigenissen der heilige Schrift te bewijzen, indien wij niet vreesden, dat wij, aangezien wij ons tot beknoptheid gedrongen gevoelden, zoals dat in een brief behoort, Uw majesteit lastig zouden vallen.

Wij bidden u dus ootmoedig, in de Naam van Hem, Die u gesteld heeft en staande houdt in uw koninkrijk niet toe te laten, dat zij, die door geldzucht, eerzucht en andere boze drijfveren geleid worden, uw arm, gezag en macht aanwenden, om naar hun begeerten te handelen, en zich te verzadigen met het bloed van uw onderdanen, waarbij zij de goede ijver onderdrukken der godsvrucht en godzaligheid, onder

voorgeven van oproer, afwijking, ergernis en andere beschuldigingen, waarmee zij ons tegen u opruien.

Maar och, helaas, genadigste heer, denk er aan, dat het nooit anders was, of de wereld heeft het licht gehaat, of is tegen de waarheid opgestaan. Zou intussen hij, die het woord der waarheid in de mond heeft, oproerig zijn, omdat de leden zich daartegen verklaren? Integendeel; het oproer en de ergernissen moet men toeschrijven aan de onverzoenlijke vijand van God en de mensen, aan de duivel, die, om zijn macht niet te verliezen, welke bestaat in afgoderij, valse godsdienst, hoererijen en andere talloze zonden, die door het Evangelie veroordeeld worden, zich te weer stelt en verheft om de voortgang van het Evangelie te stuiten. Hierbij moet men nog voegen de ondankbaarheid der wereld, die, in plaats van met dankbaarheid het woord van hun Meester, Formeerder en God te ontvangen, zich daartegen verzet, en zich met niets anders verontschuldigt, dan met de langdurigheid van tijd, waarin zij in haar dwaling heeft geleefd, die zich door dit middel verklaart tegen Hem, Die de werelden de eeuwen gemaakt heeft, en voor Wie alle dingen tegenwoordig zijn.

Het komt u toe, genadigste heer, kennis van deze zaken te nemen, teneinde u tegen de dwalingen te verklaren, hoe diep zij ook door verloop van tijd zijn ingeworteld, en de onschuld van hen te beschermen, die tot heden in het recht meer verdrukt dan verhoord werden.

Alzo, de Heere zegene u en beware u, de Heere late Zijn aangezicht over u schijnen, en beschermte en onderhoude u in alle voorspoed. Amen."

Waarachtige christelijke belijdenis van het geloof, inhoudende de hoofdsom der leer van God en van de eeuwige zaligheid der zielen.

Hierbij gevoegd waren de 37 Artikelen des Geloofs

4. De Nederlandse Geloofsbelijdenis

Door Prof. Dr. J. N. Bakhuizen van den Brink

1. De verschijning van de Geloofsbelijdenis in de oorspronkelijke Franse taal in de Zuidelijke Nederlanden is een gebeurtenis geweest, die alle aantrekkelijkheid bezit van een hoogst eenvoudig, aan moeilijke omstandigheden aangepast en daarom aarzelend begin, dat, hoewel men het nauwelijks mocht hopen, grootse geschiedenis zou maken. Het kleine boekje, elders gedrukt, werd voorzichtig maar gaandeweg met wat meer durf, verspreid onder de hervormingsgezinden van Doornik. Toen de reformatiebeweging in deze stad steeds meer harten won, de moed maar ook de tegenstand en de gevaren toenamen en de spanning ontlading behoefde, bedachten enkele leiders een - nog steeds eenvoudig- nieuw plan om verantwoording van hun geloof en hun eisen van gewetensvrijheid te hoogster plaatse te doen doordringen.

In de vroege morgen van 2 november 1561, bij het openen van de poort, werd een verzegeld pakje gevonden, dat in die nacht over de buitenste ommuring van de citadel te Doornik was geworpen en dat een geschreven brief en een gedrukt boekje bleek te bevatten. De brief was namens de burgers en inwoners van Doornik gericht tot de commissarissen, die door de landvoogdes, Margaretha van Parma, aangesteld waren om een onderzoek in te stellen naar, en maatregelen te treffen tegen de troebelen, die sinds half september van het genoemde jaar de openbare rust in de stad ernstig hadden verstoord. Volgens het rapport van commissarissen na een latere vondst, luidde de titel van het boekje: 'Confession de foy faite d'un commun accord par les fides qui conversent ès Pays Bas qui desirent vivre selon la vraye reformation de l'évangille de Nostre-Seigneur Jesu Christ'. Uitgaven van de Confession met precies deze titel zijn niet bekend. Het rapport vermeldt, dat aan de Confession in het gevonden boekje een brief aan de koning voorafging en dat er een Remonstrance aan de overheden op volgde. Hierdoor is het zeker, dat wij toch met de eerste ons bekende gedrukte uitgave van de Confession te doen hebben en dat de rapporteurs de titel daarvan gemengd hadden uit die van het boekje zelf en die van de op f. iii beginnende 'Epître au Roy'. De titel van de nu nog bestaande exemplaren luidt: CONFESSIO / DE FOY, / Faicte d'vn commun accord par les / fideles qui conuersent ès pays bas, / lesquels desirent viure selon la pu/reté de l'Euangile de nostre Sei-/gneur Iesus Christ. / Het opschrift van de voorafgaande brief luidt: LES FIDELES / QUI SONT ES PAYS BAS, / qui desirent viure selon la vraye reformation / de l'Euangile de nostre Seigneur Iesus Christ, / au Roy Philippe leur souverain seigneur. / Na de Confession volgt: REMONSTRANCE / AUX MAGISTRATS, des Pays Bas, assauoir Flandres, / Braban, Hainault, Artois, Chastelenie de l'Isle, et autres regions circonuoisines. Het titelblad heeft een merkwaardig drukkersvignet, waarop wij terugkomen, en de tekst: I. Pier. III. / Soyez tousiours appareillez à respondre à cha-/cun qui vous demande raison de l'es-perance qui est / en vous. / Tenslotte het jaartal M.D.LXI.

L.A. van Langeraad, *Guido de Bray. Zijn leven en werken* (proefschrift Leiden), Zierikzee 1884, blz. 33-35, ontleend aan de Papiers d'Etat, correspondance de Tournay 1561-1563.

Ch. Paillard, *Histoire des troubles religieux de Valenciennes 1560-1567*, t. 2,

Bruxelles - La Haye, p. 141-143, ontleend aan het Fonds de l'Audience, liasse 94; voor 1561 moet men lezen n.s. 1562.

Lille, Rijssel.

2. De historische omstandigheden

Doornik (Tournay) was van omstreeks 1200 tot 1513 Frans geweest, toen korte tijd Engels en sedert 1521 met het landelijk gebied Tournaisis door Karel V veroverd en bij de Zuidelijke Nederlanden, bij Vlaanderen gevoegd, echter met een eigen parlement zowel voor de stad als voor het land en daardoor met behoud van een aanzienlijke mate van autonomie. De gouverneur, door de koning benoemd, behoorde gewoonlijk tot de hoge Nederlandse adel, was militair chef en kapitein van het kasteel, maar ook civiel hoofd van stad en provincie, en opperste rechter. Zetel van het gerechtshof was la Maison du Roy, ook wel bailliage - baljuwhof - genoemd, op de grote markt. Hier hebben vele van de terechtzittingen plaats gehad tegen de aanhangers van de hervorming. De stad wordt door de Schelde in tweeën gedeeld. In de korte tijd, dat zij haar bezaten, bouwden de Engelsen een citadel op de rechteroever. Dit stadsgedeelte stond kerkelijk onder de bisschop van Kamerijk (Cambrai) en omvatte o.a. de parochie S. Brice, die vooral het toneel is geweest van de volgende geschiedenis; de bisschop, die ver af was, kon er niet zo gemakkelijk ingrijpen. Het stadsgedeelte op de linkeroever stond onder het gezag van de bisschop van Doornik.

De eerste martelaar voor de hervorming viel te Doornik in 1528. Men sprak toen van luthériens, en dat was terecht. Eerst omstreeks 1553 werd algemener van calvinistes gesproken, ofschoon reeds in 1545 de uit Straatsburg gekomen calvinistische predikant Pierre Brully te Doornik de vuurdood had gevonden. Tussen 1550 en 1560 nam de calvinistische beweging te Doornik in kracht toe. De inquisiteur Pieter Titelmans werkte er herhaaldelijk en er vielen meer slachtoffers; ook weken velen uit naar Antwerpen, Frankfort en Wesel.

In 1559 nam Guy de Brès, die tot dan toe vooral een rondreizend prediker was geweest, zijn verblijfplaats te Doornik. Hij huwde er met Catherine Ramon, hield er heimelijke samenkomsten en bewerkte van hieruit ook andere Franssprekende gemeenten. Een van zijn voornaamste medewerkers te Doornik was de tapijtwerker Jean de Lannoy. Half september 1561 was het ker(k)mis te Doornik met als een van de hoogtepunten de processie ter ere van de Kruisverheffing. De stad raakte vol vreemdelingen onder wie ook hervormden van elders, met andere bedoelingen dan de kermisvierders. De calvinisten uit Valenciennes en andere plaatsen vormden onder hen een kerngroep. In beide steden, te Doornik op S. Michel, 29 en 30 september, kwamen de calvinisten des avonds op straat en zongen de

Ad. Hocquet, *Tournai et le Tournaisis au XVIe siècle au point de vue politique et social*. Académie Royale de Belgique, Classe des Lettres etc, Mémoires, 2e série, t. 1, Bruxelles 1906, p. 302-304.

G. Moreau, *Histoire du Protestantisme à Tournai jusqu'à la veille de la Révolution des Pays-Bas*. Bibliothèque de la Faculté de Philosophie et Lettres de l'Université de Liège, CLXVII (Thèse), Paris 1962, p. 49-54. Van Langeraads Nederlandse klassiek over Guido de Bray moet men thans met de gegevens uit Moreau's werk over Tournai aanvullen. C. Boer, *Hofpredikers van Prins Willem van Oranje, Jean Taffin en Pierre Loyseleur de Villiers*. Kerkhistorische Studiën bij het NAKG, V (proefschrift Leiden),

's-Gravenhage 1952, blz. 8-11.

Afbeelding bij E.M. Braekman, *Guy de Brès. Première partie: sa vie*, Bruxelles 1960, afb. 14, p. 142.

J. Crespin, *Histoire des Martyrs*, éd. D. Benoit, I, Toulouse 1889, p. 427-440.

Zie de lijst bij Moreau, *o.c.*, tussen p. 382 en 383; de lijst bij Hocquet, *o.c.*, loopt van 1561 to 1570, p. 293-301.

Guy de Brès stamde uit Bergen (Mons); daar werd de naam De Bray gespeld, zelf zag hij hiervan af en schreef De Brès. Crespin, *Histoire des Martyrs*, éd. Benoit, III, Toulouse 1889, p. 534 n. 2; zo ook Braekman *a.w.* en W.F. Dankbaar, *Hoogtepunten uit het Nederlandsche Calvinisme in de zestiende eeuw*, Haarlem 1946, blz. 10.

Crespin, *Histoire*, III, p. 166-167.

Franse psalmen van Marot en Beza, liefst voor de deur van hoge katholieke geestelijken. Psalmboekjes waren van de jaarmarkten van Frankfort en Lyon, ook uit Rouen, te Doornik geïmporteerd door Jean Petit, Nicolas du Bar, die wij in 1566 weer zullen ontmoeten, en hun vrienden. Tot de colporteurs van protestantse boeken behoorde ook Jacques Vrommon, wiens activiteit onlangs door Moreau in het licht is gesteld. Hij werd in november 1563 te Armentières gearresteerd en op hem werd een inventaris gevonden met niet minder dan 62 titels van boeken, die hij verhandelde, een lijst, die bijzonder belangwekkende gegevens verstrekt betreffende het nieuwe kerkelijke leven in die tijd. De helft van de Doornikse bevolking, misschien iets meer dan de helft, was hervormingsgezind in 1561. Er bestond een leidende groep, maar alle standen en leeftijden deden mee aan die 'chanteries', psalmoptochten, waartegen de overheid niet erg veel doen kon. Zij liet de hoeken van de straten de tweede avond wel bezetten en overall licht branden, maar de deelnemers aan de 'chanteries' bliezen dat uit, droegen zwarte mantels en zelfs maskers om niet herkend te worden en waren de volgende dag twee maal zo talrijk als op de eerste avond. Guy de Brès en Jean de Lannoy waren er tegen wegens het uitdagend karakter ervan en uit vrees voor kwade gevolgen. Wegens zijn groot gezag werd De Brès beschouwd als 'surveillant et ministre général', ook als 'Evesque et ministre général' van de hervormde kerken in de Zuidelijke Nederlanden; daarom was zijn afwijzend standpunt voor velen een grote teleurstelling. Zijnerzijds verspreidde hij - of had hij reeds verspreid - de eerste exemplaren van de Confession de Foy en deze ook aangeslagen aan de stadspoorten, met de bedoeling dat de overheid en het katholieke volk, beiden, het niet-revolutionaire karakter van de calvinistische beweging daaruit zouden begrijpen. Men weet, hoe hij steeds de Anabaptisten om dit principe veroordeeld heeft. Vele hervormden, die onder de voortdurende vervolgingen graag tot andere maatregelen wilden overgaan, uitten hun ontevredenheid jegens De Brès en Lannoy: hij had verkeerd gedaan 'de ne soy avoir trouvé ès chanteries'. Een ander vooraanstaand gemeentelid, Gilles Espringalles, oud-griffier van de stad, schreef hem een brief, waarin hij de 'chanteries' - mits er geen oproer uit werd - prees als een heilige zaak ter ere Gods en aan de predikant vroeg namens de gemeente een brief aan de overheid te zenden om de bedoeling van de 'chanteries' te verklaren en aannemelijk te maken. Wij weten dit uit een verhoor, dat Espringalles op 15 november onderging. Een vrouw, Guillemette d'Antoing, echtgenote van Jacques de Watines, maar van meer doorzettingskracht dan haar man, bezorgde deze brief van Espringalles aan De Brès in zijn verscholen woning; hij is thans verloren. In een gesprek na de ontvangst ervan, waaraan ook anderen deelnamen, bleef De Brès tot aller teleurstelling bij zijn afkeurend standpunt. De gevreesde gevolgen deden zich al heel spoedig voor.

G. Moreau, *Un colporteur calviniste en 1563* in: BSHPF, CXVIII, 1972, p. 1-31. Ook Christophe, broer van Guido de Brès, was boekencolporteur, Haag, *La France prot.*,² III, p. 87.

Hocquet, *o.c.*, p. 303-308, rapport van commissarissen aan de landvoogdes, opgesteld 14 oktober 1561.

Moreau, *Histoire*, p. 169 met n. 2.

Zijn grote werk: *La racine, fondement des anabaptistes ou rebaptisez de nostre temps*, 1565.

Moreau, *Histoire*, p. 173; dez., *Colporteur*, p. 2.

De landvoogdes stelde op 7 oktober een commissie in om de troebelen te bestrijden. Leden daarvan waren: in de eerste plaats de gouverneur van Doornik, Floris de Montmorency, heer van Montigny, de drie jaar jongere broer van Filips de Montmorency, in onze geschiedenis bekend als de graaf van Hoorne (Hornes, Midden-Limburg), die op 5 juni te zamen met Lamoraal van Egmond te Brussel op het schavot het leven zou laten. De Montmorency's waren redelijk denkende, gematigde politici. Zo ook Floris, gewoonlijk Montigny genoemd, die van 1557 tot 1567 gouverneur van Doornik is geweest. Ofschoon onverdacht katholiek en in beginsel getrouw onderdaan van de koning, was hij een tegenstander van diens streven om de Nederlanden te hispaniseren. Beide broeders waren ridder in de Orde van het Gulden Vlies, wat hun echter nooit de hun toekomstige bescherming tegen het Spaanse onrecht heeft bezorgd. De andere twee commissarissen waren Christophe d'Assonleville, rechtsgeleerde, lid van de Conseil privé, aanhanger van Granvelle, die ter zake van de Hispanisering van de Nederlanden precies omgekeerd voelde als Montigny; en Jean de Blasere, lid van de Raad van Vlaanderen. Montigny bevond zich tijdens de onrust niet te Doornik, maar te Breda, waar hij de koning vertegenwoordigde bij de feestelijkheden ter ere van het huwelijk van de prins van Oranje met Anna van Saksen. Dit huwelijk was met buitengewone praal op 25 augustus te Leipzig voltrokken en werd in de baronie, waar het echtpaar na een reis van ruim een maand door Duitsland was aangekomen, nog eens uitvoerig met de Nederlandse adel gevierd. Op 8 oktober vertrokken uit Brussel, kwam de commissie de volgende dag te Doornik aan. Zij begon zonder uitstel haar werk. Montigny verweet de overheid, dat zij de landvoogdes of hem niet terstond van de calvinistische roerigheden op de hoogte had gebracht. Het antwoord was, dat men hoopte ze met eigen kracht te kunnen bestrijden. De eerste informatie, die commissarissen kregen, leverden nog niet veel op. Dit veranderde, toen zij op 15 oktober het huis van de tapijtwever Jean du Mortier ontdekten en daar, volgens hun latere rapport over de vondst in de citadel, reeds eenzelfde boekje vonden en 'een lang geschrift over dezelfde zaak van de vervolging van de ware christenen, geschreven met dezelfde hand' als de brief in het pakje van 2 november. Het betrof daar de minuut, of een tweede exemplaar van. Zij hielden het stuk bij zich om met behulp ervan de auteur eventueel te kunnen identificeren; ook dachten zij aan communicatie met de Franse overheid omdat uit de goede stijl was op te maken, dat de schrijver een Fransman moest zijn. Aangezien de brief te lang was om hem in zijn geheel te kopiëren, maakte de commissie er een uittreksel van. Het gevonden boekje, trouwens niet het enige, maakte op dit ogenblik nog geen bijzondere indruk op de commissie.

Het was de wens van de landvoogdes, dat de commissarissen hard zouden optreden en gearresteerden, die in aantal snel toenamen streng zouden straffen. Onder deze was Jean de Lannoy, die op 17 november de vuurdood zou ondergaan. Hij was het juist geweest, die met Guy de Brès de 'chanteries' afkeurde, maar dit betekende

Joh. Brouwer, *Montigny, afgezant der Nederlanden bij Philips II*, Amsterdam 1941, blz. 4-8, 9-13; hij vond een ellendige dood te Simancas, 15 oktober 1570.

F. Rachfahl, *Wilhelm von Oranien und der Niederländische Aufstand*, II, Halle a.S. 1908, S. 127. P.J. Blok, *Willem de Eerste, Prins van Oranje*, Amsterdam 1919, blz. 67. R.C. Bakhuizen van den Brink, *Het huwelijk van Willem van Oranje met Anna van Saxen, historisch-kritisch onderzocht*, Amsterdam 1853, blz. 94, 98, 99.

Hun eerste rapport van 14 oktober bij Hocquet, *o.c.* p. 304-308, Correspondance de Tournai, reg. n. 354; zij waren ontevreden over het slappe optreden van de overheid.

Van Langeraad, *a.w.*, blz. 32-35. Moreau, *Histoire*, p. 182-183.

Crespin, *Histoire*, III, p. 166, 167. Moreau, *o.c.*, p. 325, 326.

allerminst, dat hij in het verhoor, dat hem afgenomen werd, ook maar een ogenblik zijn weldoordachte geloofsovertuiging losliet. Espringalles, die bij De Brès aangedrongen had om namens de hervormden aan de overheid te schrijven, werd enige dagen eerder gearresteerd en verhoord, maar toonde zich minder standvastig. Guy de Brès had intussen de door hem gevraagde brief geschreven, waarvan nu een exemplaar in het huis van Jean du Mortier gevonden was en waarvan een ander exemplaar in het pakje over de muur van de citadel geworpen zou worden. Beide zijn thans verloren, daarom wordt hier het uittreksel kort weergegeven.

De eigenlijke klacht van de afzenders is, dat er vervolgingen plaats hebben alsof de gelovigen verstoorders van de openbare rust zouden zijn omdat zij de 'chanteries' niet tegengehouden hadden. Zij verklaarden echter, dat deze op de been waren gebracht met hulp van 'avollez et gens subornez' door de priesters om zo vervolgingen tegen hen uit te lokken. Een onaannemelijke redenering, misschien verkeerd geëxcerpeerd en door de commissarissen zeker niet aanvaard. Daarop volgt een schildering van de ellende, die over Doornik zou komen indien de overheid doorging met het vervolgen van zoveel gelovigen van alle standen en leeftijden. Betreffende de Confessie wordt verklaard, dat daarmee meer dan de helft van de inwoners van Doornik, en meer dan 100.000 man in de landen, instemden. Dan verandert de toon. 'Nooit is (de kracht van) het evangelie afgenomen door vervolgingen. Het dient allerminst tot blussing van het vuur er hout op te werpen, daardoor gaat het alleen maar harder branden. Voor één van ons die gedood wordt, komen er honderd in de plaats, daar zijt gij zelf getuigen van. Houdt daarom met uw geweldplegingen op en dwingt ons niet langer om dingen te doen, die tegen ons geweten ingaan. Wat is er mee gewonnen wanneer gij door uw bedreigingen en verschrikkingen het arme volk Gods tot afgoderij (bedoeld is de Mis) dwingt?' Dan volgt een waarschuwing: 'Wij kunnen het volk niet langer onder de tucht van het geduld houden, zodat het niet opstandig wordt, en ziende dat gij niet ophoudt weldenkende mensen in uw gevangenschappen te slepen, vrezende wij, dat daar groot kwaad uit voort zal komen en dat velen, die dat nu prachtig vinden, het eenmaal zullen berouwen. Vertrouwt niet op uw gewapende dienaren, rekent maar dat velen, die zich nu mooi voordoen en op uw kosten worden onderhouden, u de rug toe zullen keren als het nodig is... God is onze getuige... hoezeer wij de opstandigheid van het volk vrezen...'

De niet ondertekende brief wijkt vooral in één opzicht af van de gedrukte *Epître au Roy* in het Confessie-boekje, ter begeleiding waarvan hij in het pakje gevoegd was: de dreigende toon van de laatste passage ontbreekt in de *Epître*. Zij was het resultaat van de gebeurtenissen te Doornik, die nog niet hadden plaats gehad toen de *Epître* voor de druk geschreven werd, maar die nu, ook op de nog steeds terughoudende predikant, een schrikverwekkende indruk gemaakt hadden. Daarom schreef hij, op aandringen

van Espringalles en van een goed deel van zijn

Espringalles wist er goed af te komen; hij was in 1566 weer lid van de kerkeraad en voorstander van het compromis, dat Hoorne ontwierp, die toen als plaatsvervanger van zijn broeder, die in Spanje zat, naar Doornik was gezonden na de beeldenstorm. Dit optreden van Hoorne is een van de hoofdbeschuldigingen in zijn doodvonnis geweest.

Dit woordgebruik o.a. ook bij Calvijn: 'Jusques a ce que Satan, père de toutes mutineries et troubles a suborné un avolé (heeft een dwaas ertoe gebracht) qui a tasché de renverser nostre doctrine', *Prédest.*, p. 4.

Van Langeraad, *a.w.*, blz. 32.

gemeente, deze woorden.

Op 10 januari 1562 kwam de schrijver in een nog veel feller licht te staan. Hij was de stad ontvlucht want men had het nu op hem gemunt. Commissarissen waren op het spoor van zijn verblijfplaats gekomen in de parochie van S. Brice, een huisje buiten de muur, dat bij aankomst van de sergeants in brand stond. Na blussing vonden de ambtenaren er een dépôt van ruim tweehonderd exemplaren van de Confession de Foy, die nog niet uitgereikt of verkocht waren, en een groot aantal andere boeken, 'très pernicieux', van Calvijn, Luther, Melanchthon, Oecolampadius, Zwingli, Bucer, Bullinger, Brenz, in het Frans, Latijn en enkele in het Grieks, ketterse en verboden werken, papieren, memorialen, preekboeken, minuten, brieven, waaronder een van Calvijn uit 1556, een van Datheen uit Frankfort, een van Jean Crespin uit 1559, verder aantekeningen in het Frans en Latijn, enkele in het Grieks en Hebreeuws, alles geschreven met dezelfde hand als de reeds bekende brief. Uit een en ander bleek nogmaals, dat Guy de Brès een tegenstander van de 'chanteries' was geweest, omdat hij meende dat zonder deze de situatie van de gelovigen beter verzekerd zou zijn, 'comme a la verité il estoit', maar overigens nam hij aan, dat ze tot stand waren gekomen onder de toelating Gods 'om de dwalingen en het onkruid weg te nemen en te verdelgen, dat zich in deze stad had uitgezaaid'. De commissarissen zouden nagaan, zo schreven ze in hun rapport, wat van de vondst bewaard diende en wat verbrand moest worden. Helaas is van de rijke studeerkamer van de zo hard werkende, geleerde predikant niets overgebleven. Van de Confessieboekjes wordt nog gezegd: 'Lesquelz livretz ledict ministre (Guy de Brès) avoit fait imprimer (comme aucuns estiment) à Rouen (car il n'a inscription de lieu où il est imprimé), dont a fait venir grande multitude d'exemplaires pour distribuer partout et infecter les bons de ses erreurs' .

Na de voor hen zo gelukkige vondst verlieten commissarissen de stad op 21 januari 1562, de hervormde gemeente vrijwel ontmanteld achterlatende . Zij zou zich echter herstellen.

Wij hebben nu een aantal verschillende berichten over het bekend worden van de Confession de Foy leren kennen.

1. Het meest algemeen bekend geworden is het rapport over de vondst van het pakje, waarin de gedrukte Confession de Foy, op de morgen van 2 november 1561 bij het openen van de poort van het kasteel, door commissarissen aan de landvoogdes uitgebracht. In dit rapport, niet mede door Montigny ondertekend omdat hij zijn broeder Hoorne was gaan raadplegen, wordt de inhoud van de begeleidende, door Guy de Brès geschreven brief, weergegeven. Commissarissen schreven het boekje bij hun rapport te verzenden, maar vergaten dit en zonden het op 3 november na. Van Langeraad, *a.w.*, blz. 32-35; Moreau, *Histoire*, p. 184, n. 2 en 3.

2. In bovengenoemd rapport meldden commissarissen, dat zij reeds eenzelfde boekje hadden gevonden in het huis van Jean du Mortier en eenzelfde brief van dezelfde hand; Van Langeraad, *a.w.*, blz. 32. De inval in dit huis had op 15 oktober plaats. In het rapport van deze dag aan de landvoogdes, ondertekend door de

Van Langeraad, *a.w.*, blz. 45-48, uit de Papiers d'Etat, Corresp. de Tournai, 1561-1563. Paillard, *o.c.*, p. 143, uit het Fonds de l'Audience, liasse 94.

Moreau, *o.c.*, p. 190 en n. 1 en 2.

J.C.H. de Pater, *De aanbieding van de Nederlandse Geloofsbelijdenis aan de Koningin van Spanje in 1561*, Willem de Zwijgerstichting, 's-Gravenhage (1943).

drie commissarissen, wordt de vondst van het boekje niet genoemd, maar is in het algemeen sprake van 'livres de Calvin en latin et françois, ensamble de plusieurs aultres hereziarques, dont le catalogue n'est encoires fait'. Hocquet *o.c.*, p. 309; Moreau, *o.c.*, p. 178.

3. Het gearresteerde lid van de hervormde gemeente Gilles Espringalles getuigde in zijn verhoor op 15 november van de openhartigheid van de hervormden en van Guy de Brès om hen daardoor in een gunstig licht van niet-opstandigheid te plaatsen. Hij verklaarde dat Guy de Brès de Confession de foy 'attacha et publya aux portaulx' van de stad. Dat dit, zoals Moreau meent, *o.c.*, p. 169 n. 1 en 2, reeds tijdens of zelfs vóór de 'chanteries' plaats had, volgt uit de teksten niet. Wel kan gezegd, dat hetgeen anderen door de 'chanteries' wilden forceren - waar hij tegen was - door Guy de Brès getracht werd door deze wijze van publicatie van de Confession te bereiken.

4. In een samenvattend rapport, 'Sumaire de la negociation de Tournay', van 19 december 1561, een 'Recoeuil' voor de koning, dat begint met de 'chanteries', wordt in algemene termen meegedeeld, dat er kleine boekjes zijn gevonden, 'hun confessie bevattend, vol van alle dwalingen en de verkeerde leer van Calvijn, met aan het eind een remonstrantie aan de overheden waarin om duldning wordt gevraagd. Ze werden onmiddellijk verboden en als ze ergens gevonden werden, nam men ze in beslag om te weten te komen wie er de auteur van was en waar ze gedrukt waren, maar men is nergens met zekerheid achter gekomen. Behalve dat men zegt dat het (boekje) in het Frans is opgesteld en gedrukt te Rouen en dat die boze geesten uit Genève of Frankrijk dit doen om de onderdanen in onze gebieden te verleiden en op te hitsen'. Van Langeraad, *a.w.*, blz. XVII van de bijlagen uit de Papiers d'Etat, Correspondance de Tournay, 1561-1563.

5. Op 10 januari 1562 werden in de verlaten woning van Guy de Brès zijn hele bibliotheek en particuliere correspondentie ontdekt en tevens een dépôt van 200 exemplaren van de Confession de Foy. Commissarissen geven in hun rapport aan de landvoogdes als titel op: 'Confession de foy des fidelles des Pais-Bas dont par ci-devant en avions envoieé un semblable a V(ostre) A(teze). Dit moet het exemplaar van 2 november zijn geweest. Van Langeraad, *a.w.*, blz. 46.

6. In de minuut van een nota, door de Raad van State bestemd voor de koning en ontworpen na alle genoemde gebeurtenissen in het begin van 1562, wordt als titel van de 200 boekjes opgegeven: 'Confession de foy faite d'un commun accord par les fidelles qui conversent à Pays Bas qui désirent vivre selon la vraye réformation de l'évangile de Nostre-Seigneur Jesu Christ'. Dit is een mengtitel, samengesteld met

woorden uit de titels van de Confession zelf en van de Epître au Roy. Paillard, *o.c.*, p. 142, Fonds de l'Audience, liasse 94.

De Confession de Foy is, zoals uit bovenstaande gegevens blijkt, viervoudig bekend geworden: tijdens de 'chanteries' door publicatie op straat, 29 september 1561, en onder leden van de hervormde gemeente; door de vondst van een exemplaar in het huis van Jean du Mortier op 15 oktober; door de toezending aan de koning, resp. de landvoogdes, in het pakje over de muur van de citadel, 1-2 november; door de vondst van 200 exemplaren in het huis van Guy de Brès op 10 januari 1562.

3. De auteur van de Confession de Foy

Niet minder belangrijk dan die naar de verschijning, is de vraag naar de schrijver van de Confessie. Het auteurschap staat traditioneel op naam van Guy de Brès. Op welke gronden?

Te Doornik zijn ze niet te vinden. Guy of Guido de Brès wordt daar niet als schrijver van de Confessie genoemd. Dit kan het gevolg zijn van een strikte en uiterst gedisciplineerde geheimhouding van Guy zelf en van degenen, die het wèl wisten; het kan ook zijn, dat men werkelijk de auteur niet kende; en tenslotte is het ook mogelijk, dat Guy niet de schrijver is.

Wij zagen reeds, dat te Doornik gedacht werd aan een 'Confessie van Antwerpen'. De commissarissen hadden geen zekerheid omtrent de auteur. Zij meenden te weten, dat Guy de Brès de Confessie te Rouen had laten drukken en er dus nauw bij betrokken was, maar meer voorlopig toch ook niet. In hun 'Sumaire' of rapport aan de koning van 19 december 1561 zeggen zij nog altijd te onderzoeken 'quy en estoit authour, et ou ilz estoient imprimez, neantmoins n'en a encoires riens peu scavoit certainement' .

Hierna valt een langdurige stilte over dit onderwerp. In de verhoren van Guy de Brès vóór zijn marteldood op 31 mei 1567 is van zijn boeken en van de Confessie geen sprake en hijzelf beroept er zich niet op . Eerst ruim twintig jaren na de verschijning van de Confessie komt er een pertinente mededeling voor den dag. Thomas van Tielt (Tilius), predikant bij de Vlaamse gemeente te Antwerpen, schreef op 17 juli 1582 aan Arent Cornelisz, zijn collega te Delft - waar hij zelf ook gestaan had -: 'Ic hebbe Taffinum gesproken van de Confessie, de welcke hy seyt van Guy de Bres gestelt te sijne'. Jean Taffin kon het weten, hij behoorde tot een Doornikse familie, waarvan alle of nagenoeg alle leden protestant waren, was toen hofprediker van de Prins van Oranje en tevens predikant te Antwerpen, en had destijds met Guy de Brès aanraking gehad . Deze zelf, Doornik en Antwerpen kunnen voor deze mededeling zijn bronnen zijn geweest. Het valt op, dat zij voor Arent Cornelisz - en dus voor wie niet? - een nieuwtje lijkt te zijn.

Weer veel later, een halve eeuw na de verschijning van de Confessie, schreef Saravia op 13 april, in stilo Angliae 1612, een brief aan Wtenbogaert, waarop wij nog terugkomen. Hij verklaart daarin, dat de Confessie 'eerst in het Frans is geschreven door de dienaar van Christus en martelaar Guido de Brès. Doch vóór ze gepubliceerd zou worden, maakte hij haar bekend aan de dienaren van Gods Woord, die hij bereiken kon en stelde (hen) voor te wijzigen indien iets niet behaagde, toe te voegen (of) weg te laten, omdat ze niet als het werk van één man beschouwd mocht worden. Doch geen van hen, die er de hand aan legden, heeft ooit gemeend een geloofsregel uit te geven, maar zijn geloof uit de kanonieke Schriften te bewijzen. Niets echter is er

naar mijn oordeel in haar aan te merken of te veranderen'. Niet alle artikelen achtte Saravia intussen van hetzelfde gewicht. 'Wanneer enkelen andere opvattingen hebben, moet men

Van Langeraad, *a.w.*, blz. 39; Espringalles verklaarde tijdens zijn verhoor niet te weten wie de auteur was.

Van Langeraad, *a.w.*, blz. xvii; *boven*, blz. 8, 9.

Dankbaar, *a.w.*, blz. 16.

Van Langeraad, *a.w.*, blz. 117; deze tekst is aangetekend in W. te Water, *Tweede eeuwgetijde*, U.B. te Leiden.

C. Boer, *Hofpredikers*, blz. 19-21.

hen dulden en niet daarom uit de kerk zetten'. Ofschoon het een brief is van een zeer bejaard man, geschreven lang na de gebeurtenissen zelf, is er toch geen reden het grote feit van het auteurschap van Guy de Brès en het tweede van de beoordeling door anderen, te betwijfelen. Men moet er echter wel op letten, dat de eigenlijke strekking van de brief deze is, dat de Confessie niet een kerkrechtelijk en als zodanig bindend element, maar een geloofsbelijdenis, uitgesproken tegenover de overheid, was. Daar valt voor de begintijd ook volstrekt niet aan te tornen. Van Langeraad, Knappert en anderen putten zich bij de behandeling van deze brief uit om te betogen, dat de Confessie niet van den beginne aan kerkrechtelijk gezag bezat; de feitelijke vraag naar de auteur komt er bijna door in de schaduw. Wij kennen dit vooral in de 19de eeuw voor velen zo gewichtige punt maar al te goed en hebben geen behoefte over deze voor de eerste jaren van de Confessie volkomen duidelijke zaak hier uit te weiden. Er was toen nog geen georganiseerde Nederlandse reformatorische kerk; zij was in voorbereiding.

Tot zover over de eerste twee positieve getuigenissen betreffende het auteurschap van Guy de Brès.

Meer reden tot twijfel bieden de mededelingen van Schoock en van Thysius, op welke laatste die van eerstgenoemde deels schijnen te rusten.

Schoock spreekt van documenten, die hij later zou willen publiceren, hetgeen niet geschied is; wij hebben er geen voorstelling van wat voor documenten dat geweest kunnen zijn. Het eerste punt van Schoock, nl. dat Guy de Brès reeds in 1559 aan een ontwerp voor zijn artikelen begonnen zou zijn - in het jaar dus van het ontstaan van de Confessie van Parijs - heeft op zich zelf niets onaannemelijks. Van Langeraad maakt het bezwaar, dat hiervan later niets meer blijkt. Nader onderzoek leverde ook geen enkel gegeven van een bezoek van Saravia te Genève in verband met de ontwerp-confessie op. Zijn onderstelling, dat Guy de Brès de gehele Confessie te Doornik, in korte en bijzonder onrustige tijd, in elkaar gezet zou hebben, is niettemin veel minder aannemelijk. Het geschrift getuigt immers van studie, overweging en bezinning. Meer valt hiervan echter niet te zeggen. Maar er is nu een ander punt: Van Langeraad vergist zich als hij niet aan wil nemen, dat Calvijn en Genève veel liever gezien zouden hebben, dat men in het Noorden een reeds bestaande Confessie gebruikte. Het is bekend, dat Calvijn geen voorstander van een veelheid van Confessies was en ook het ontstaan van die van Parijs niet zeer bevorderd had; maar toen deze er eenmaal was,

Ego me illius Confessionis ex primis unum fuisse authoribus profiteor, sicut et Hermanus Modetus; nescio an plures superstites illa primo fuit conscripta Gallico

sermone, a Christi servo et martyre Guido de Brès. Sed antequam ederetur, Ministris verbi Dei, quos potuit nanscisci, ilam communicavit: et emendandum si quid displiceret, addendum, detrahendum proposuit: ut unius opus censi non debeat. Sed nemo eorum qui manum apposuerunt, unquam cogitavit fidei canonem edere: verum ex Canonicis scriptis fidem suam probare. Nihil tamen meo iudicio in illa est quod reprehendam aut mutare velim ... Articulorum non idem omnium est pondus: esse possunt nonnulli, a quibus si dissentiant sunt ferendi, non ab Ecclesia idcirco alienandi, *Praest. ac erudit. vir. Ep.*, p. 294 s.

L. Knappert, *Het ontstaan*, blz. 322.

F.S. Knipscheer, *De invoering en de waardeering van de Gereformeerde belijdenisschriften in Nederland vóór 1618*, Leiden 1907.

M. Schoockius, *Liber de bonis vulgo ecclesiasticis dictis*, Groningae 1651, p. 519-522. Jac. Trigland, *Kerckelijke Geschiedenissen*, Leiden 1650, blz. 144-148. W. te Water, *Tweede Eeuw-getijde*, Middelburg 1762.

Ant. Thysius, *Leere ende Order der Nederlandsche, soo Duytsche als Walsche, Ghereformeerder Kercken: in twee deelen onder-scheyden: Waervan het eerste begrijpt Corpus Doctrinae*, enz. t'Amsterdam 1615, inleidingsbrief.

Van Langeraad, *a.w.*, blz. 118-120, 149.

Van Langeraad, *a.w.*, blz. 100.

sprak hij zulks uitdrukkelijk uit, onder meer in brieven aan Antoine van Navarre, aan Beza, die zich reeds in Frankrijk bevond, en aan de hertog van Erbach, hofmaarschalk van de Paltzgraaf en aanhanger van Melanchthon. Het ging toen om de belangrijke vraag of de Franse protestanten de Confessio Augustana uit verzoeningsmotieven zouden ondertekenen, en nog wel de 'invariata'. Calvijn verzette zich daartegen en beschouwde het als een grote dwaasheid, nu de Fransen hun eigen Confessie vastgesteld hadden, deze ontwikkeling te doorkruisen en onhelder te maken door de Augustana ook te aanvaarden. Nu bestond er tussen de Franse en de voor de Nederlanden bestemde confessie wel niet zulk een dogmatisch verschil (betreffende het Avondmaal) als tussen de Franse en de C.A., maar het is toch duidelijk, dat Calvijn in het algemeen een tegenstander was van een veelheid van confessies. Na die van Genève en van Parijs nog een derde in dezelfde taal en overeenkomstige vorm - of Calvijn hier zijn tegenzin bepaaldelijk heeft doen blijken, weten wij niet. De omstandigheden brachten echter mede, dat òn de Franse Confessie òn die van Beza en de onze alle in dezelfde periode in Noord-Frankrijk verspreid werden.

Wat verder bij Schoock en Thysius over het mede-lezen en -beoordelen van de Confession de Foy gezegd wordt, valt onder strenge kritiek van Van Langeraad en onttrekt zich aan precieze controle: voldoende gegevens ontbreken; wel is er overeenkomst met hetgeen wij van Saravia vernamen. Met zekere onbevredigdheid, om niet te zeggen ergernis, leest men bij Thysius - en dit zou voor ons de hoofdzaak moeten zijn - dat 'het niet genoegzaam aen den dach en is, wie den Schrijver oft Schrijvers der selver zijn geweest (waer aen oock weynich gelegen is)', waarna hij Wido de Bres, zijn medehelpers in Rijssel, Doornik en Valenciennes en met name Godfried van Wingen noemt. In tegenstelling tot Saravia legt Thysius er wel nadruk op, dat de Confessie 'niet ghemaect noch uitgegaen (is) dan met voorgaende Communicatie ende Approbatie (als sulck een wichtich werck vereyschte, gheschreven zijnde in ghemeynen naem der Kercken aen den Koninck van Spangien ende Overheden deser Nederlanden) ghenomen met, ende gegeven vande ghetrouwe

Dienaers, die toen ter tijdt in den Nederlandtschen Kercken over-al waren'. Dit is meer een opvatting dan een historische mededeling.

Met deze externe gegevens betreffende de conceptie en het auteurschap van de *Confession de Foy* moeten wij het voorlopig nog doen. Braekman vestigt de aandacht op de Préface van de 'Baston de la Foy', waaruit zou kunnen blijken, dat Guy de Brès toen reeds, 1555, met de gedachte aan een geloofsbelijdenis omging, en wel een belijdenis gegrond op de leer van de kerkvaders, dus, hoewel persoonlijk en zonder iemands opdracht, toch van objectief gehalte. In 1561 was hij verder gegaan, streefde hij althans naar een wijder bereik. De woorden op het titelblad van de *Confession*: 'faicte d'un commun accord' zijn niet zonder zin van het Parijse voorbeeld door hem overgenomen. Guy de Brès was een voorman, maar niet een die als zodanig geïsoleerd leefde, integendeel stond hij aldoor midden onder zijn geestverwanten en mocht hij de woorden uit dien hoofde gebruiken. Ze wezen niet slechts naar het ontstaansproces, doch evenzeer - en meer nog dan hij hopen en denken kon - naar een grote en langdurige toekomst. De *Confessie* was bestemd om een samenbindend element te worden, en is dat geworden.

Opp. Calvini 46, n. 3502, col. 660; n. 3513, col. 683; n. 3538, col. 752, resp. van aug., 10 en 30 sept. 1561.

Préface in *Baston de la Foy*: 'Voici le présent livre nous pourra servir d'argument certain de cela, lequel est composé et recueilli fidèlement des propres livres des anciens docteurs, que si je veux présenter le présent livre (où il n'y a rien du mien, ains tout des anciens) pour confession de ma foi à ces ennemis des pères'; Braekman, *a.w.*, p. 13.

4. De uitgaven van de *Confession de Foy*. De Franse tekst

De titel van de eerste uitgave van de *Confession de Foy* hebben wij boven, blz. 1 gegeven. Het vignet of drukkersmerk, dat het titelblad siert, vertoont een oude man staande bij enige ruïnes met bergen op de achtergrond en in de wolken in Hebreeuwse letters de Godsnaam. Het randschrift van de ovaal luidt: OMNIA. VETERASCENT. DOMINVS. AVTEM. PERMANEBIT. PSAL. 102, d.i.: Alle dingen zullen verouden maar de Heer zal blijven, een vrije weergave van Ps. 102: 27.

Een exemplaar van deze druk bezit de Koninklijke Bibliotheek te 's-Gravenhage en daarvan is een letterlijke herdruk gemaakt door Jules-Guillaume Fick te Genève in 1855. Tot voor kort werd dit Haagse exemplaar als uniek beschouwd, geen ander was bekend. Thans is een tweede exemplaar aan het licht gebracht door de Heer J.-F. Gilmont en wel uit de Beierse Staatsbibliotheek te München. Gilmont doet daarvan, en van verdere vondsten, verslag in zijn artikel: 'Premières éditions françaises de la Confessio belgica', met illustraties, in het nieuwe bibliographisch tijdschrift 'Quaerendo', vol. II/3, 1972 (verschenen te Amsterdam bij Theatrum Orbis Terrarum Ltd.), p. 173-181.

Aangezien geen plaats van uitgave noch naam van de drukker van dit clandestiene boekje vermeld zijn, is de vraag of het vignet ontraadseld zou kunnen worden. Ook dit is niet uniek. De Bibliotheek van het Franse Protestantisme te Parijs (Fonds André, 155) bezit een Frans psalmboek van Clément Marot en Théodore de Bèze met op het titelblad hetzelfde merk en hetzelfde jaartal: MDLXI. Wie denkt hierbij niet aan de 'chanteries' te Doornik van hetzelfde jaar? Achterin dit boek is de Franse *Confession*

de Foi van 1559 in 40 artikelen gevoegd.

Een derde maal komt hetzelfde vignet voor op het titelblad van de CONFESSIO / de la Foy Chre / stienne, / Faite per Theodore de Besze, con- / tenant la confirmation d'icelle, / et la refutation des superstitions / contraires. / Quatrième édition, reueuë sur la Latine, & aug- / mentée, auec vn Abrege d'icelle. / Vignet / M.D.LXI . Gardy vermeldt er in zijn bibliografie van Beza bij, dat het merk bij de oudere bibliografen niet bekend was.

Thans is er meer van te zeggen. In het verhoor van Jacques Vrommon, zoals boven vermeld gearresteerd eind 1563 te Armentières, die meedeed aan de clandestiene protestantse boekhandel, kwam aan het licht, dat Jean Petit en zijn vrienden relatie onderhielden met 'un imprimeur Abel qui demeurait Rouen'. Ook bestond het gerucht, dat de 'Confession des Pays-Bas' te Rouen gedrukt zou zijn. Verder weten wij, dat Abel Clémence de eerste druk van De Brès' 'La Racine,

J. Pannier, *Les origines de la Confession de Foi et la Discipline des Églises réformées de France*, Paris 1936, p. 159 n. VII. J.N. Bakhuizen van den Brink, *Quelques notes sur l'histoire de la Confession des Pays-Bas en 1561 et 1566* in: Bulletin de la Commission de l'Histoire des Eglises Wallonnes, IVe série, 12e livr., Leyde 1941, p. 12, 13 (= *Ecclesia* II, 1966, blz. 303, 304); dez., *Het Franse Psalmboek met gebeden van Augustin Marlorat* in: Kerk en Eredienst, XII, 1957, blz. 14. Moreau vergist zich door het psalmboek en de Franse Confessie als twee verschillende boeken te tellen, *o.c.*, p. 167 n. 2. Ook vermeld bij H. Jahr, *Studien zur Überlieferungsgeschichte der Confession de Foi von 1559*, in: Beiträge zur Geschichte und Lehre der Reformierten Kirche, XVI, Neukirchen 1964, S. 103 n. 78, echter zonder aandacht voor het drukkersmerk.

F. Gardy, *Bibliographie des oeuvres théologiques, littéraires, historiques de Théodore de Bèze*. Publiée avec la collaboration d'Alain Dufour. Travaux d'Humanisme et Renaissance, XLI, Genève 1960, p. 65 n. 104. In het artikel van Mlle E. Droz, *Ant. Vincent. La propagande protestante par le Psautier* in: Aspects de la propagande religieuse. Travaux d'Humanisme et Renaissance, XXVIII, Genève 1957, komt deze uitgave niet voor; wel is sprake van edities ook in de provincie, volgende op die van Lyon 1562, waarin de Confession de Foy, p. 281.

Blz. 3. source et fondement des Anabaptistes ou rebaptisez de nostre temps', met zijn naam op het titelblad, heeft uitgegeven. De conclusie ligt voor de hand, dat Abel Clémence dezelfde is die in het verhoor van Vrommon aangeduid werd en een goede vriend van Guy de Brès. Hij was geboortig uit Lisieux in Normandië en werd op 26 december 1558 als 'composteur en l'imprimerie' ingeschreven als inwoner van Genève . Hij moet Genève weer spoedig verlaten hebben om door zijn uitgeversarbeid te Rouen, waar hij toen goede kansen zag, de reformatie verder de steunen . Voor Nederland is het bijzonder belangwekkend, dat deze Abel Clémence, de eerste uitgever van onze Geloofsbelijdenis, in 1567, waarschijnlijk in opdracht van Jan Pietersz Reael, toen in vrijwillige ballingschap, later burgemeester, van Amsterdam (1604-1612), twee uitgaven van de Psalmen van Datheen heeft gemaakt. De verschijning van de drie reformatorische uitgaven met het drukkersmerk van Abel Clémence vonden een stuwende achtergrond in de onzekere, verwarde, maar voor de protestanten toendertijd niet hopeloos schijnende politieke situatie in Frankrijk. Het is misschien te sterk uitgedrukt als Léonard van de regentes, Catherine de Medicis, zegt dat zij in 1561 besloot 'à jouer la carte protestante'. Na afloop van het niet geslaagde

Colloque de Poissy op 19 oktober, behield zij Beza, die met zijn grote bekwaamheid en vertrouwenwekkend optreden diepe indruk op haar gemaakt had, voorlopig nog aan haar hof. Half Frankrijk neigde tot de hervorming, er waren meer dan 2050 gemeenten. Dit betekende echter ook, dat de tegenpartij, geleid door het triumviraat, zich voortdurend sterker maakte. De verhoudingen stonden op scherp. Niets is begrijpelijker dan dat de hervormden toen op zo uitgebreid mogelijke schaal hun geloofsovertuiging en, in de goed geformuleerde bewoordingen van een Confessie, hun leer publiceerden, er het volk mee trachtten te bereiken en het geloofsvacuüm, dat overal aangetroffen werd, te vullen, om ook langs deze weg druk op de regering te oefenen. Hiertoe dienden ook de drie uitgaven van Abel Clémence van 1561. De Psalmen waren al in 1559 te Parijs op straat vóór de synode van 1559 gezongen en dit herhaalde zich overal. De Confessie van Parijs moest bekend worden, maar daarnaast werd ook die van Beza gepropageerd. Eveneens in 1561 verscheen deze bij Michel Schirat te Frankfort in Nederlandse vertaling voor de vluchtelingengemeente: 'Bekentnisse des Christelicken Gheloofs na de Heylighe Schrift... nieuwelick in de Nederlandsche sprake overgheset'. Het peil van de hervormingsstroom steeg met kracht. Wat ervan terecht zou komen was toen voor niemand te overzien, maar het mogelijke werd geprobeerd en Rouen was een van de centra van actie,

P.-F. Geisendorf, *Le Livre des habitants de Genève*, I (1549-1560), p. 146. P. Chaix, *Recherches sur l'imprimerie à Genève de 1550 à 1564*. Travaux d'Humanisme et de Renaissance, XVI, Genève 1954, p. 161. Moreau, *o.c.*, p. 167 en note 1.

G. Clutton, 'Abel Clémence' of 'Rouen', *a Sixteenth Century secret Press*, in: *The Library*, XX, 1940, p. 136-153. S.J. Lenselink, *De Nederlandse Psalmenberijmingen van de Souterliedekens tot Datheen*, Assen 1959, blz. 508-510. H. de la Fontaine Verwey, *Une presse secrète du XVIe siècle. Abel Clémence imprimeur à Rouen*, in: *Mélanges d'Histoire du livre et des bibliothèques offerts à Frantz Calot*, Paris 1960, p. 81-89. Joh. Ens, *Kort historisch berigt*, Utrecht 1733, blz. 61

E.-G. Léonard, *Histoire générale du Protestantisme*, II, *L'établissement* (1564-1700), Paris 1961, p. 108. E. Droz iets voorzichtiger: 'la reine - mère, hantée de rêves de conciliation', *o.c.*, p. 280. *Historisch berigt*, Utrecht 1733, blz. 61. Joh. Ens, *Kort*.

J. Viénot, *Histoire de la Réforme française des Origines à l'Edit de Nantes*, Paris 1926, p. 344. (Beza), *Histoire ecclésiastique des Eglises Réformées de France*, éd. Baum et Cunitz, I, Paris 1883, p. 745.

A.A. van Schelven, *Het begin van het gewapend verzet tegen Spanje in de XVIe eeuwse Nederlanden*, in: *Handelingen en Mededeelingen v.d. Mij. der Ned. Letterkunde 1914-1915*, blz. 135.

F. Gardy, *o.c.*, p. 77, 78. Moreau, *o.c.*, p. 25; ze is ook in 1561 te Rouen gedrukt.

waar in de behoeften van de Franse hervormden werd voorzien en tevens de blik zich op de Zuidelijke Nederlanden richtte.

Het bleef, wat de Confession de foy betreft, niet bij één uitgave. Eveneens in 1561 verscheen een andere druk van de Confession, waarvan het titelblad aldus luidt: CONFESSION / DE FOY, / Faite d'un commun accord par les / fideles qui conuersent / és pays bas, / lesquels desirent viure selon la / pureté de l'Euangile de nostre / Seigneur Iesus Christ. / Auec vne Remonstrance / aux Magistrats, de Flandres, / Braban, Hainault, Artois, Chastelenie de l'Isle, & au / tres regions circonuoisines. / Klein vignet. (Geen bijbeltekst.) M.D.LXI. / De Utrechtse Universiteitsbibliotheek bezit een exemplaar en een tweede is onlangs door Gilmont in de Beierse

Staatsbibliotheek opgedolven.

De verhouding van de twee uitgaven, beide uit 1561, is moeilijk te bepalen; soms verbeterd de ene, dan de andere een drukfout, eenmaal hebben ze beide dezelfde. Het zouden twee van elkaar onafhankelijke drukken van twee geschreven copieën kunnen zijn; minder aannemelijk is althans, dat de tweede een nadruk van de eerste zou zijn. De voorlopige conclusie uit het verschijnen van twee drukken in één jaar kan slechts zijn, dat er grote drang bij de belanghebbenden en leiders van de hervorming achter gezeten moet hebben. Dit wordt bevestigd door een zeer gelukkige vondst van J.-F. Gilmont, nl. dat Jean II Frelon te Lyon er de uitgever van geweest is.

Het kosmopolitische Lyon was een levendig centrum van de boekdrukkerij en -handel. In de grote 'Bibliographie lyonnaise' van Baudrier vindt men vele gegevens over de persoon en het werk van Frelon. Na in dienst te zijn geweest van de Bazeler boekhandelaar Conrad Resch (of Roesch) vestigde hij zich met zijn broeder François te Lyon, waar hij in de jaren 1540 begon met de uitgave van heterodoxe boeken, in het begin met hulp van Michel du Bois, die uit Genève was gekomen. In 1553 stonden de gebroeders de drukkerij aan deze af, die toen voor hen werkte, maar in 1557 naar Genève terugkeerde, waarna Symphorien Barbier het drukken voor hen overnam. De Frelons werkten zorgvuldig; gedurende enige tijd hadden zij een geleerde als Michel Servet als corrector in dienst en liep de vroege correspondentie tussen Calvijn en Servet over Jean Frelon. Toen de Katholieken de volstrekte overmacht te Lyon in handen hadden herkrege en er strenge censuur werd uitgeoefend, verhuisden zij, evenals andere uitgevers, naar het op 20 KM. afstand gelegen Montluel (1568). Jean Frelon stierf in 1570 te Genève.

Zijn uitgeverswerk is omvangrijk geweest, en zijn handelsrelaties waren talrijk. Zo was hij tussenpersoon tussen de Lyonnese boekhandelaren en Laurent de Normandie, oud-burgemeester van Noyon, die vandaar in 1548 naar Genève vluchtte, daar een aanzienlijk boekhandelaar en uitgever werd, burger in 1555, en een goed vriend van Calvijn.

'Quant à la plume, ne pensez pas que la guerre n'en soit autant et plus redoutable, que de l'espée', *Lettres d'Est. Pasquier*, XVI, 7, aangehaald door D. Thickett, *Aspects de la propagande religieuse*, p. 378.

Ik ben de Heer Gilmont bijzonder erkentelijk, die de hier volgende mededelingen tot mijn beschikking heeft gesteld nog vóór ze in *Quaerendo*, IV, 1974, p. 259-260, gepubliceerd konden worden. Afb. 1.

J. Baudrier, *Bibliographie lyonnaise*, V, Lyon 1901 (Paris 1964), p. 154-271. A.-L. Herminjard, *Correspondance des réformateurs de langue française*, V-IX, Genève 1874-1897, passim. *Aspects de la propagande religieuse*, Genève 1957. H.-J. Bremme, *Buchdrucker und Buchhändler zur Zeit der Glaubenskämpfe*, Travaux d'Humanisme et Renaissance, 104, Genève 1969, p. 17-27, 165. P.G. Bietenholz, *Basle and France in the sixteenth century. The Basle Humanists and Printers in their Contacts with Francophone Culture*, Travaux d'Humanisme et Renaissance, 112, Genève 1971, p. 36, n. 73. G. Franz, *Huberinus, Rhegius, Holbein*, Nieuwkoop 1973, S. 39-45.

Gilmont meent nu te kunnen vaststellen, dat het tweede exemplaar (de tweede druk?) van de Confession van 1561 drie versierde lettriènes (hoofdletters) vertoont, die in Frelon's bezit waren: een grote S van 20 × 20 mm., een N en een A van 16 × 16 mm. Beide laatsten ziet men in de 'kleine' alphabets, gereproduceerd in de 'Bibliographie

lyonnaise', terwijl het zeker is, dat de firma over een alphabet als het eerstbedoelde beschikte; men kan hiervoor een uitgave van de 'Institutio' van Calvijn vergelijken . Op de vraag, hoe een uitgever te Lyon ertoe kwam om de Confession voor de Franssprekende Nederlanden te drukken, antwoordt Gilmont, dat Frellon blijkbaar de Frans-zwitsers van de eenheid van het geloof der verschillende nationale gereformeerde kerken heeft willen overtuigen. Ook andere antwoorden zijn denkbaar. Het werk past geheel in het kader van de 'propagande religieuse', die juist voor het noorden van Frankrijk in de jaren zestig zeer belangrijk was. Onder de handelsrelaties van Laurent de Normandie wordt ook Nicolas du Bar uit Valenciennes genoemd, van wie wij reeds gezien hebben , dat hij met andere colporteurs bijgedragen heeft tot de import van Franse Psalmboekjes in Doornik o.m. van de jaarmarkt van Lyon. Het frequente verkeer van deze mensen maakt de onderstelling mogelijk, dat Frellon op aansporen van Nicolas du Bar de Confession gedrukt heeft. Preciseren kunnen wij het niet; in elk geval zijn wij verrast en gelukkig te weten, dat het tweede exemplaar van onze Confession van 1561 door Symphorien Barbier voor Jean Frellon te Lyon gedrukt is.

De activiteit moet in deze jaren nog sterker zijn geweest dan ooit gedacht is. Gilmont heeft namelijk ook twee verschillende uitgaven van het jaar 1562 aan het licht gebracht, die tot nu toe geheel onbekend waren. Het is daarom van belang hier de titelbladen mee te delen: CONFESSION / DE FOY. / Faicte d'vn commun accord par les Fideles qui / conuersent és Pays Bas, lesquels desirent viure / selon la pureté de l'Euangile de nostre Seigneur / Iesus-Christ. / Auec vne Remonstrance aux Magistrats de / Flandres, Braban, Hainault, Artois, Chastelenie / de l'Isle, & autres regions circonuoisines. / i. Pierre 3. / Soyez tousiours appareillez à respondre à cha- / cun qui vous demande raison de l'esperance qui / est en vous. / Luc. 12.7.9. / Quiconque me confessera deuant les hommes, / le filz de l'homme le confessera aussi deuant les An / ges de Dieu. / Mais qui me reniera deuant les hommes, il sera / renié deuant les Anges des Dieu. / 1562. / Een exemplaar bevindt zich in de Beierse Staatsbibliotheek (sign. Polem 873/8) en een te Aix-en-Provence in de Bibliotheek Méjanes, (sig. REC.D 3/81) .

De titel van de andere uitgave van 1562 is gelijkloidend, alleen de zetvorm is anders en de voorlaatste woorden: des Dieu zijn verbeterd in: de Dieu. Een exemplaar bevindt zich in de Bibliothèque Nationale te Parijs (sign. D² 6768), gecatalogiseerd onder de naam van Guy de Brès.

De twee uitgaven zijn dus verschillend. Geen drukker of plaatsnaam wordt vermeld. Hier moet meer nog geschieden om de uitgever of drukkerij te identificeren. De uitkomst zal zeker belangrijk zijn. Wij komen terug op de reeds aangehaalde brief van Adrianus Saravia , in het allerlaatst van zijn leven toen hij al

R. Peter, *Les éditions de l'Institution de la Religion chrestienne de Calvin* in: Mélanges Wendel (te verschijnen).

Boven, blz. 3.

J.-F. Gilmont, *o.c.*, p. 175-181 met afb. De Münchener exx. bevinden zich in interessante particulier bijeengebrachte verzamelbundels van Franse polemica uit de 16de eeuw.

Praestant. ac erudit. virorum Epistolae ecclesiasticae et theologicae, ed. IIIa, Amstelaedami 1704, p. 294 s; vgl. G. Brandt, *Historie der Reformatie*, I, Amsterdam 1671, blz. 253.

over de 80 was, aan Wtenbogaert geschreven, waarin hij zegt met Herman Modet tot de eerste 'autores' van de Confessie behoord te hebben, de ontwerpers of planmakers, want geschreven, zo vervolgt hij, in de Franse taal is zij door Guido de Brès.

Saravia deelt mede, dat hij 'tunc temporis', te dier tijde, minister was van de Franse gemeente in Antwerpen en exemplaren van de Confessie aan de Prins van Oranje, Egmond en Lodewijk van Nassau heeft bezorgd, 'ulterius principibus distribuenda', om ze verder onder de hoge heren te verspreiden; 'exemplaria recens edita' schrijft hij. Dit zouden exemplaren van de eerste druk hebben moeten zijn, van 1561, aldus Rahlenbeck. Maar Van Langeraad ontkent terecht, dat Saravia in 1561 predikant te Antwerpen was, hij bevond zich nog te Londen en werkte eerst na januari 1562 tot voorjaar 1563 te Antwerpen en te Brussel. Te Water meende, dat het jaar 1562 bedoeld moet zijn. Van Langeraad wierp echter tegen, dat er in 1562 stellig geen exemplaren van de Confession gedrukt zijn. Dit nu was een zeer onberaden gezegde, een historicus kan vertellen, dat hij zulke exemplaren niet kent, maar dat ze er niet zijn kan hij moeilijk bewijzen. In elk geval zijn er thans door Gilmont twee verschillende drukken van de Confession de Foy van 1562 aan het licht gebracht. Van deze 'exemplaria recens edita' heeft Saravia er dus waarschijnlijk enige aan de heren in Brussel bezorgd.

De druk zou, theoretisch, te Antwerpen plaats gehad kunnen hebben, want van den beginne aan heeft de franssprekende gemeente aldaar er bemoeienis mee gehad. In de kerkeradsacten van de franssprekende vluchtelingengemeente te Londen van 9 april 1561 wordt medegedeeld, dat de broeders van Antwerpen een verzoek opgesteld hadden, gericht tot de magistraat van hun stad, dat zij nu naar Londen zonden avec leur Confession, met de wens haar te doen drukken. De Londense kerkeraad besloot tot nadere overweging en een later te nemen beslissing. Op een overeenkomstige vraag in de kerkeraad van de vlaamssprekende gemeente te Londen op dezelfde datum, werd geantwoord dat het gevaarlijk was om tot drukken te besluiten en dat in deze zaak de predikant Nicolas des Gallars, van de Franse gemeente, de bisschop van Londen, Edmund Grindal, zou raadplegen. Verder is hierover uit beide kerkeraden niets bekend. Moreau, die op deze gegevens de aandacht vestigde, voegt echter toe, dat Jacques Macquet, een van de eerste gearresteerden na de 'chanteries' te Doornik - maar die later herriep - in zijn verhoor ook sprak van de 'Confession des fidèles d'Anvers', en dat op 15 november de commissarissen aan Gilles Espringalles, bovengenoemd, vroegen, wie hem de 'Confession des fidèles' gegeven had, 'ce qu'il dict estre d'Anvers'. Hieruit blijkt, dat te Doornik de mening bestond, dat de Confession uit Antwerpen afkomstig was, en zulks terwijl in de geschreven - niet de gedrukte - brief van Guy de Brès in het 1/2 november-pakje gezegd was: 'le livret icy encloz, contenant leur confession', waarmee de gelovigen van Doornik bedoeld waren. De Confessie kon èn voor Antwerpen èn voor Doornik gelden. Belangrijk is in ieder geval, dat Antwerpen aan de beide vluchtelingengemeenten te Londen hulp, althans advies gevraagd heeft om de Confession te drukken. Het bewijst ook, dat zij reeds vóór april 1561 bestaan moet hebben. Mogelijk is, dat men ermee naar het rijke Antwerpen was gekomen in de hoop, dat daar de druk bekostigd zou kunnen

Ch. Rahlenbeck, *Les Protestants de Bruxelles*, Gand 1877, p. 38, 39.

Cf. Van Schelven, *N.Ned. Biogr. Wb.*, IX, 734.

W. te Water, *Tweede Eeuwgetijde*, 1, Middelburg 1762, blz. 9.

Van Langeraad, *a.w.*, blz. 141. 142.

Moreau, *o.c.*, p. 156 n. en 330. A.A. van Schelden, *Kerkeraad-protocollen der Nederlandse Vluchtelingen-kerk te Londen*, Amsterdam 1921, blz. 167. De laatste twee getuigenissen in A.G.R., *Etat et Audience*, reg. 354, f. 108 en 98vo.

worden. Antwerpen vond het echter veiliger de druk zo mogelijk naar Londen te verleggen. Bekend is, dat Guy de Brès wel in de calvinistische gemeente te Antwerpen kwam. Een missive van de landvoogdes van 4 november 1561 spoorde een aantal Zuidnederlandse plaatsen aan om de verbreiding van de 'Confession d'Anvers' tegen te gaan. Dit was dus vlak vóór, of op het ogenblik dat zij van het te Doornik gevonden exemplaar hoorde. Later, op 7 november 1564, beriep de Antwerpse gemeente zich in een 'Requête aen Myn Vrouwe d'Hertoghinne van Parma' op 'haerlieder confessie ende belidenisse des gheloofs hier mede anderwerf over ghegheven'. Uit een brief door Guy de Brès in 1565 uit Sedan aan het consistoire te Antwerpen geschreven, blijkt zijn bijzondere gehechtheid aan die gemeente: 'a laquelle je porte telle affection et amour qu'il m'est du tout impossible de l'escrire, estant triste jusques au bout de ce que par la malice des hommes je suys empeché de vous rendre le debvoir que je vous doy'. Aan enige achtergrond en steun van Antwerpen bij de oorsprong van de Confessie mag misschien gedacht worden. De druk lijkt toch eerder Frans.

Ook bij het vervolg van de geschiedenis van de Franse tekst der Confession is Antwerpen, althans zijn twee te Antwerpen gehouden synoden betrokken. Op die van Pinksteren (10 juni) 1565 werd in art. 1 bepaald: 'Qu'au commencement de chaque Synode, on ait à faire lecture de la Confession de foy des Eglises de ce païs; tant pour protester de notre union que pour adviser s'il ni a rien à changer ou amender'. Zulke wijzigingen zijn ons niet bekend vóór de synode van Antwerpen (schuilnaam la Vigne) van een jaar later en dan slechts uit de Vita Iunii door deze woorden: 'In die tijd heb ik de Confessie van de Belgische Kerken op wens van de synode, die begin mei 1566 gehouden was, herzien aan de Geneefse broeders gezonden, opdat zij, als zij haar goedkeurden, zouden toestaan dat ze gedrukt werd, indien dat van belang was, en dit ons leerboek Gode in hun gebeden zouden opdragen'. Van Langeraad heeft getracht aan te tonen, dat Iunius François du Jon) zich in de maand heeft vergist en dat de synode eerst in juli of augustus plaats gehad kan hebben, doch dit is een vergissing zijnerzijds bij gebrek aan het volgende gegeven.

In 1912 kwam de Bibliothèque Publique et Universitaire van Genève in het bezit van een exemplaar onzer Confession de Foy, aldaar in 1566 gedrukt. Het titelblad luidt: Confes-/sion de Foy: faicte d'un commun / accord par les fideles qui conversent és pays / bas, lesquels desirent vivre selon la pureté de / l'Evangile de nostre Seigneur Jesus Christ. / Vignet; randschrift: Sois fidele iusques à la mort, ie te donneray la couronne de vie, Apocalypse 2. 20 / I Pier. III. Soyez tousiours appareillez a respondre à chac-/un qui vous demande raison de l'esperance / qui est en vous. / M.D.LXVI. 16°; 21 folio's, 70 × 120 mm.

Van Langeraad, *a.w.*, blz. 26, 27.

Van Langeraad, *a.w.*, blz. 118; Ch. L. Frossard, *L'église sous la croix pendant la domination espagnole. Chronique de l'église réformée de Lille*, Paris 1857, p. 296.

Bibl. Ref. Neerl., VIII, blz. 405.

Bijlage E bij R.C. Bakhuizen van den Brink, *Het Huwelijk*, blz. 157; bijlage A bij Van Langeraad, *a.w.*, blz. vi.

Livre synodal, I, p. 11.

D. Francisci Junii, *Opuscula theologica selecta*, rec. D. Abr. Kuyper, Amstelodami

1882, p. 26: Quo tempore Confessionem Belgicarum Ecclesiarum de Synodi, quae ineunte Maio (1566) habita fuerat, sententia recognitam ad fratres Genevenses misi, ut a se probatam excudi sinerent, si videretur utile, et institutum illud nostrum Deo precibus commendarent; vgl. G. Brandt, *a.w.*, I. blz. 283.

Dr. F.J. Los is de eerste Nederlander geweest, die hiervan in 1930 op de hoogte kwam, nadat hij in zijn *Tekst en Toelichting van de Geloofsbelijdenis der N.H. Kerk*, Utrecht 1929, vóór zijn vondst onhoudbare fantasieën over deze toen nog duistere zaak had verkondigd.

Het drukkersmerk is dat van Jean Bonnefoy, sedert 1551 habitant, 12 december 1561 bourgeois de Genève († 1567): een hand van rechts uit de wolken komende houdt een palmtak. Met toevoeging van twee kransdragende engeltjes in beide bovenhoeken van het lofwerk en een leeuwepoot midden onder, maar met weglating van de Bijbeltekst komt hetzelfde merk voor op het titelblad van een door Bonnefoy in 4° uitgegeven Bijbel, 1566 . Hij heeft de Confessie gedrukt voor Nicolas du Bar, habitant te Genève 28 juni 1557 en boekhandelaar. Wij hebben hem boven reeds ontmoet . Als vertrouwensman van de Antwerpse gemeente verkeerde hij op 2 juli 1566 te Genève en verzocht daar de Conseil om toestemming voor een herdruk van de ‘Confession de foy des églises de Flandre’. Op 23 juli werd hem die gegeven onder de voorwaarde, dat in het boek de woonplaats van de drukker niet vermeld zou worden. Vandaar dat op het titelblad uitsluitend het drukkersmerk, niet de naam van Jean Bonnefoy en de plaatsnaam Genève vermeld zijn .

Men heeft hier nu het exemplaar voor zich (afb.) waarin de wijzigingen in opdracht van de synode van Antwerpen 1566 voorkomen. Aangezien Du Bar reeds op 2 juli te Genève om vergunning vroeg, moet de synode wel begin mei plaats gehad hebben, zoals de Vita Iunii vermeldt, en niet eerst in juli of augustus volgens de constructie van Van Langeraad .

De talloze malen herhaalde vraag, wat er nu in de Confessie te Antwerpen in 1566 gewijzigd is, kan worden beantwoord door de teksten van 1561 en van 1566 naast elkander te leggen. In onze tekstuittgave kan men de vergelijking met behulp van de annotatie volgen, maar er is nog iets aan de geschiedenis toe te voegen. In 1580 werd nl. het later zo genoemde ‘Waals manuscript’ vervaardigd, in het bezit van de Bibliothèque Wallonne te Amsterdam, dat de tekst van de Confession de Foy van 1566 bevat. Het is waarschijnlijk bedoeld in de synode te Antwerpen van 14 september 1580 . Deze tekst is geschreven op perkament van breed formaat, om ondertekend te worden door de predikanten; tot de eerste handtekeningen behoren die van Loyseleur, president, en van Taffin, scriba dier synode. Dit voorname manuscript is het authentieke exemplaar van de tekst der Confessie van de franssprekende kerken in Nederland geweest en heeft als zodanig zijn rol gespeeld tot op de Nationale Synode van Dordrecht, 1619. Het is een getrouwe copie van de Geneefse druk van 1566. Dikwijls is gedacht dat het de kopij voor deze druk was, maar het is andersom. De klerk, die de tekst overgeschreven heeft, tekende op het titelblad ook het drukkersmerk van Bonnefoy na, maar liet het jaartal: 1566 weg en plaatste aan het eind het jaartal van zijn eigen werk: 1580. Voor wie hierop let is de verhouding tussen het Waals ms. en de druk van 1566 geen probleem .

Haag, *La France prot.*², II, 835. F. Gardy in: *Dict. histor, et biogr. de la Suisse*, II, 1924, p. 237. H.-J. Bremme, *Buchdrucker und Buchhändler zur Zeit der Glaubenskämpfe. Studien zur Genfer Druckgeschichte 1565-1580*. Travaux d'Humanisme et Renaissance, CIV, Genève 1969, p. 119. *Die Büchermarken oder*

Buchdrucker- und Verlegerzeichen: Paul Heitz, Marques d'imprimeurs et de libraires de Genève aux XVme, XVIme et XVIIme siècles, Strasbourg 1908, p. 6, 7, n. 19 met afb. Zie onze afb. 2.

Boven, blz. 3, 14.

Bremme, *o.c.*, p. 150. P.-F. Geisendorf, *Livre des habitants de Genève*, I. Travaux d'Humanisme et Renaissance, XXVI, Genève 1957, p. 87.

Van Langeraad, *a.w.*, blz. 137 vv.

Livre Synodal, I, p. 72, n. 2. Afb. 3.

J.N. Bakhuizen van den Brink, *Quelques notes* t.o. blz. 305. *Ecclesia*, II, 's-Gravenhage 1966.

In druk is het Waals ms. op zijn beurt eerst verschenen in opdracht van de Waalse synode te Leiden, 14 september 1667, en wel door de zorgen van Ant. Hulsius, Waals predikant te Breda, in 1668 regent van het Staten-College, in 1676 hoogleraar te Leiden, aanhanger van de theologie der synode van een halve eeuw geleden en voorstander van de ondertekening van Confessie, Catechismus en Kerkorde. Over de noodzaak van het tot stand brengen van zijn uitgave zegt hij in de Preface: 'Car pour la Confession, on ne la tenoit que dans un vieu manuscrit de l'An 1580, représenté sur du parchemin, auquel l'encre ne pouvant penetrer, comme il le fait sur le papier, il s'est trouvé que le parchemin demeurant entier et ferme, les caracteres au contraire sentans l'antiquité, par le laps du temps, ont commencé à s'effacer'. Hier is niet veel van waar: nog op dit ogenblik is de tekst goed te lezen, op een deel der marginalia na. H.H. Kuyper, die het misschien nooit gezien heeft, praat Hulsius na. Het document kwam alleen uit de 'coffre synodal' te voorschijn wanneer een predikant of proponent de Confessie moest ondertekenen. Aan de bekendwording van de Confessie in de kerken droeg dit begrijpelijkerwijze niet veel bij: 'un plus grand inconvenient estoit, que les Eglises et Consistoires ne savoyent jamais ce qu'on faisait signer à leurs Pasteurs, le dit manuscrit ne parvenant point à leurs mains, et les copies imprimées depuis 50. à 60. ans estant tellement debitées qu'à peine on se souvient d'en avoir vu un seul exemplaire'.

Men kan zich hierbij afvragen of er ooit veel exemplaren van de Geneefse druk in Nederland geweest zijn. Uitwendig over de geschiedenis van de tekst der Confessie noemt Hulsius als jaar van ontstaan 1561 of 1562 en als jaar van de Antwerpse revisie 1565, evenals Le Long. Ter verdere verklaring van de onbekendheid der Confessie in de Waalse kerken vertelt hij, dat men daar het Franse Psalmboek gebruikte, waarin de Confessie van de Franse kerken was afgedrukt. De Latijnse vertaling van de tekst van 1566 is in de *Harmonia Confessionum*, in 1581 te Genève verschenen, opgenomen. Het geeft hem de grootste voldoening te kunnen vaststellen, hoezeer de Confessie in het Nederlands op de Franse tekst teruggaat en de climax is bereikt, wanneer hij uit sessio CLV van de Dordtse synode, waar over de revisie en de vergelijking van de Latijnse, Franse en Nederlandse teksten werd gehandeld, tenslotte kan toevoegen: 'Et qu'en cette Conference (vergelijking) on aura specialement esgard à l'Exemplaire qui jusques à present a esté tenu pour Authentique és Eglises Flamandes et Françoises'. Hulsius heeft in zijn boek naast elkaar de tekst van het Waals ms. en de officiële Franse van de Nationale Synode van 1619 afgedrukt en legt er de nadruk op, dat tussen beide teksten geen verschil van dogmatische betekenis bestaat, enkel van uitdrukking, met welke waarneming hij de exemplarische betekenis van het ms. nog meer in het licht stelt. Tot zover deze Waalse uitgever.

La Confession de Foy, Des Eglises Reformées des Pais-bas, représentée en deux colonnes. L'une portant la Confession Ancienne: Et l'autre la Revision qui en a esté faite au Synode National de Dordrecht, Leyden 1669; herdrukt 1769.

Hulsius heeft: l'ancre.

H.H. Kuyper, *De Post-Acta of Nahandelingen*, Amsterdam-Pretoria z.j., blz. 353.

Is. Le Long, *Kort Historische Verhaal van den eersten oorsprong der Nederlandschen Gereformeerden kerken onder 't Kruys; Beneffens alle derselver Leer- en Dienst-boeken*, t'Amsterdam 1751, blz. 106. Joh. Ens, *Kort Historisch Berigt van de Publieke Schriften, Rakende de Leer en Dienst der Nederduytze Kerken van de Vereenigde Nederlanden*, Utrecht 1733, blz. 97 en Thysius, a.w., f. 2 v spraken nauwkeuriger van 1566.

J.N. Bakhuizen van den Brink, *Het Convent te Frankfort 27-28 september 1577 en de Harmonia Confessionum* in: Ned. Archief v. Kerkgesch., N.S., dl. XXXII, 1941, blz. 235-260.

Vgl. H.H. Kuyper, *De Post-Acta*, blz. 107.

Betreffende de tekstgeschiedenis van de Confession de Foy in de Nederlanden is thans nog het volgende te vermelden. Op het Convent te Wezel 1568 handelde men over de leer, die in de 'Confessio fidei', die in het begin aan de koning van Frankrijk door de predikanten van de kerken in zijn rijk is aangeboden, vervolgens ook in de volkstaal overgezet aan de koning van Spanje en de verdere overheden van Nederduitsland is opgedragen en aangeboden. De tweede helft van deze zin toont duidelijk aan hoe slecht men op de hoogte was. Te Emden 1571 besloot de synode: 'om die eendrachticheit in der leere tusschen den Nederlandtschen kercken te bewijzen, heeft het den broederen goet ghedocht, der belijdynghe des geloeffs der Nederlandtschen kercken te onderschrijven, desgelijcks oock die belidinghe der kercken in Vranckrijk te onderteicken, om daer mede hare verbindinghe ende eenicheit mit den selven Francoischen kercken te betuighen'. Eerst op de Provinciale Synode te Dordrecht 1574 komt de tekst zelf weder ter sprake: 'Men sal de Nederlandtsche belijdinghe des gheloofs om seeckere oorsaecken laten als sij is, ende soo daer eenighe woorden in te veranderen waren na het exemplair tot Geneven gedrukt, salmen wachten tot op den Sijnodum generalem'. Zolang hebben de wijzigingen van Antwerpen 1566 dus in de Nederlanden geen rol gespeeld, ook niet te Wezel of te Emden. De classis Walcheren gaf in overweging: 'Oftmen de nederlantsche confessie zal examineren ende de Fransche editie van Domino Beza laestmael uuytgegaen ghelycformich maeken daer naer de zelve door yemant inde Latynsche spraeke doen overzetten ende alle dienaers der nederlantsche natie doen onderteekenen'. Wat hierop geantwoord is, weten wij niet, maar de opmerking is een nieuw bewijs hoe weinig men van de Confessie af wist. Beza heeft daar nooit iets mee te maken gehad; zijn eigen Confession de la foy chrestienne verscheen te Genève voor het eerst in 1559, in de volgende jaren opnieuw, in het Latijn in 1560 en daarnaar in Nederlandse vertaling in 1561 en 1564, vervolgens voor zover wij weten in 1612. Dat Walcheren de Latijnse uitgave van 1573 op het oog had, kan verondersteld worden, te bewijzen is het niet; in elk geval is de Confession van Beza een geheel ander werk dan de Confession des Pays-Bas. De vraag van Walcheren zal geen enkel gevolg gehad hebben.

De Nationale Synode te Middelburg 1581 droeg Daniel de Dieu, predikant te Brussel, op de Confessie 'uut den francoys int nederduytisch' over te zetten, 'overmidts de selve seer misdrukt syn'. Bovendien wisten velen niet wat de '37 Artikelen' eigenlijk waren, en eenvormigheid in de druk van de tekst, die aan drukkers

overgelaten werd, bestond niet. De vertaling werd niet door De Dieu, maar door Arent Cornelisz van Delft, tot stand gebracht, waarbij het opmerkens-waard is, en met Hulsius' mededeling overeenstemt, dat het moeilijk bleek de beschikking over een Frans (Geneefs) exemplaar te krijgen. In het 'advertissementken' dier vertaling wordt nog eenmaal aan 1566 herinnerd: dat de 37

... 'doctrina, quae in ecclesia publice retinetur, secundum ea, quae confessione fidei primum Galliarum regi per ecclesiarum illius regni ministros oblata, deinde etiam in vernaculam linguam conversa Hispaniarum regi coeterisque inferioris Germaniae magistratibus inscripta exhibitaeque fuit', J.F.G. Goeters, *Die Beschlüsse des Weseler Konvents von 1568*:Schriftenreihe des Vereins für Rheinische Kirchengeschichte Nr. 30, Düsseldorf 1968, S. 5. F.L. Rutgers, *a.w.*, blz. 14, II, 8.

J.F.G. Goeters, *Die Akten der Synode der Niederländischen Kirchen zu Emden vom 4.-13. Oktober 1571*, Neukirchen 1971, S. 14. Rutgers, *a.w.*, blz. 56.

Rutgers, *a.w.*, blz. 141.

Rutgers, *a.w.*, blz. 212.

F. Gardy, *Bibliographie des oeuvres théologiques, littéraires, historiques et juridiques de Théodore de Bèze*. Travaux d'humanisme et Renaissance, XLI, Genève 1960, p. 62-78.

Rutgers, *a.w.*, blz. 372, 420, 443.

Boven, blz. 19.

Artikelen toen 'in de Walsche Tale op 't alder correxste uytgegeven zijn'. Enige zorg hebben de Walen er in zoverre nog aan besteed, dat hun synode te Vlissingen Daniel de Coulogne (Colonus) en Daniel Castel opdroeg de verschillende in omloop zijnde drukken - wij kennen ze niet - te controleren; te Delft en te Haarlem 1608 werd deze opdracht hernieuwd, te Den Haag brachten de heren rapport uit en de synode in dat woelige jaar 'a trouvé bon se contenter de ce qu'ils en ont fait, veu notamment que nostre Confession se trouve accorder avec la flamende' .

Een nieuwe druk van de Franse tekst verscheen in 1611. De Zeeuwse synode te Veere vond 'goet ende raetsaem, dat de 37 artickelen onser Confessie achteraan den Catechismum, ende oock alleen, correct geprent worden' . Bij Richard Schilders, drukker der Staten te Middelburg, verscheen dit 'Formulierenboek' het zelfde jaar door de zorgen met name van Herman Faukelius, predikant te Middelburg. Naast elkander zijn hier de Franse - herziene - tekst en de Nederlandse vertaling daarvan gedrukt. 'Tot den leser' wordt gezegd: 'also verscheyden copien van oudts zijn uytgegaen, in welcke sommige hun al wat veel vryheyts hebben aengenomen om daer bij te doen, ende die te gloseren naer haer goet-duncken; so sult ghy weten, dat wy hier in hebben gevolght de outste copien, so Duytsche als Fransche die wy vanden jare 1566 hebben connen becomen' . Vandaar dat Hulsius zeggen kon, dat de Middelburgse uitgave geheel met het Waalse ms. overeenkomt: beide gaan op de gedrukte tekst van 1566 terug.

Hierna valt de geschiedenis van de Franse tekst der Confession de Foy samen met die van de officiële of authentieke tekst, herzien en uitgegeven door de Nationale Synode van Dordrecht, 1619.

Livre synodal, I, p. 204, 205, 208, 211.

Reitsma en Van Veen, *Acta der Prov. en Partic. Synoden*, V, Groningen 1896, blz. 104, c. 6, II.

Van Langeraad, *a.w.*, blz. 153 en aant. 1; de Bibl. Thysiana (pamfl. 133) en de U.B.

te Leiden bezitten een afzonderlijk ex. Reitsma en Van Veen, *Acta*, V, blz. 104, c. 6, II. Bijzonderheden bij H.H. Kuyper, *a.w.*, blz. 350-353.

Vervolgens wordt weer van de toezending aan de keizer gesproken alsof deze een herzien ex. van 1566 betrof; dit meende ook Hulsius. Over dit onderwerp J.N. Bakhuizen van den Brink, *Protestantse pleidooien uit de zestiende eeuw*, II, Kampen 1962, blz. 167-189.

5. De Nederlandse uitgaven van de Belijdenis des Geloofs

De vroegste Nederlandse vertaling van de Confessie, ons bekend, is die van 1562. Hiervan bezit de Koninklijke Bibliotheek te 's-Gravenhage een exemplaar, waarvan in 1864 een facsimile door A. van der Linde is uitgegeven. Het titelblad luidt: Belyde- / nisse des ghe- / loofs. / Ghemaect met een ghemeyn accoort / door de gheloovighe, die in de Ne- / derlanden ouer al verstroyt zijn, de / welcke na de suyverheyt des Heyli / ghen Evangeliums ons Heeren / Jesu Christi begheeren / te leven. / I Petri iij / Sijt altyt bereydt ter verantwoordin- / ghe eenen yghelicken die daer / rekenschap begheert van / der hope die in / u is. / Ghedruckt inden Jaer ons Heeren / Jesu Christi: M.D. / ende Lxij. Keerzijde van de titel: het vertaalde sonnet; vervolgens de brief aan de koning, de vier Bijbelteksten. De Geloofsbelijdenis beslaat fol. 10-30 Tenslotte de

De Nederlandsche Geloofsbelijdenis. Naar den oorspronkelijken nederlandschen druk van 1562 uitgegeven door Dr. A. van der Linde, Nijmegen 1864; letterlijk herdrukt door Joh. Enschedé en Zonen, Haarlem; 3de dr. 1865. H.E. Vinke, *Libri symbolici Ecclesiae Reformatae Nederlandicae*, Traj. ad Rh. 1846, p. xxx. aldaar en bij Van Langeraad de oudere literatuur. Afb. 4.

‘Vermaninghe ende vertooch tot den Overheden’. Wie de vertaler is, weten wij niet; Herman Moded en Godfried van Wingen komen in aanmerking. Als plaats en drukker kan gedacht worden aan Emden, Gilles van den Erven.

Deze vertaling is verscheiden malen herdrukt: in 1563, welke tekst door Thysius gegeven is naast die van 1583 (hij schrijft: 1582); in 1564, herhaald door Vinke, eveneens naast die van 1583; dan nog eens in 1566 vóór de revisie van Antwerpen, alle zonder plaats en drukker.

Van Langeraad geeft de rijkste lijst van verdere nadrukken. Daaronder merke men die van 1578 op, die beantwoordt aan de bepaling van de Nationale Synode te Dordrecht van datzelfde jaar: ‘dat men in allen Kercken der Nederlanden de belydenisse des gheloofs in seven en dertich artykelen begrepen in dit Jaer 1578 herdrukt, ende den Coninck Philippo over vele iaren overghegheven onderschryven zal’. De uitgever was J. Canin te Dordrecht. Van een herziene tekst is eerst sprake in 1581, zoals boven bleek. Op de Hollandse synode te Haarlem werd 24 maart 1582 ‘voorgebracht de Nederlantsche bekentenisse des geloofs, nu van nyews uut het Walsch exemplar (d.i. het Waalse ms. van 1580 of, waarschijnlijker, een gedrukt exemplaar van Genève 1566) overgeset ende is besloten, dat die van Delft die oversien sullen ende daarna drucken laten’. Te Delft stond de vertaler zelf, Arent Cornelisz en te Dordrecht Hendrik van den Corput, die hem sterk aanmoedigde. De uitgave verscheen, niet zonder moeite, bij Canin eind januari 1583. De Zuid-Hollandse synode te 's-Gravenhage probeerde en ondertekende haar en beval haar bij de classes aan. Een exemplaar van deze eerste kerkelijke uitgave bezit de U.B. te Leiden; het bevat een aantal ondertekeningen van predikanten in de classis Enkhuizen; in het archief van deze classis zou het dus eigenlijk thuis behoren. Het titelblad luidt: Belyde- / nisse des geloofs der Kerc / ke Jesu Christi inde Nederlanden

/ na de suyperheyte des Evangelii / ghereformeert / Merk van Canin met: Ziet den leeuw uut den geslachte Iuda De wortel Davids heeft overwonnen Apo. 5 / 1. Pet. 2 (sic) v. 15 (enz.) / Rom. 10 v. 20. Metter herten geloofmen ter gerechticheyt: / maer metten monde belijdtmen / ter salicheyt / Ghedruckt tot Dordrecht by Jan Canin, 1583. In deze uitgave zijn voor het eerst opschriften boven de artikelen geplaatst naar de raad van Van den Corput en het voorbeeld van de Harmonia Confessionum van 1581. Op de Zuid-Hollandse synode te Gorinchem 1606 werd om een nieuwe tekst gevraagd, die zeer 'verscheidelick in woorden doch een in substantie gedrukt was'; vergelijking 'met de oudste, item het Latijnsche ende Fransche exemplaar, bij den Fransche kercken bewaert', was nodig en dit werd opgedragen aan de gecommiteerden Wtenbogaert, Coddæus, Marlandus en Aemilius, die de mogelijke dogmatische bezwaren van de professoren en van de regenten van het Staten- en het Waalsche college te Leiden moesten trachten te vernemen.

Van Langeraad, *a.w.*, blz. 97. L. Knappert, *Het ontstaan*, blz. 319.

Thysius, *a.w.*, blz. 5-62; de eerste Waalse uitgave stelt hij in 1562.

Ex. U.B., Utrecht; Vinke, *Libri Symb.*, p. 68-196.

Ex. K.B., Brussel en K.B., 's-Gravenhage, waarover J.G.R. Acquoy, *De vijf, in den toren te Boskoop gevonden boekjes*: Archief v. Nederl. Kerkgeschiedenis, VI, 18, blz. 85-89.

Van Langeraad, *a.w.*, blz. 153, aant. I.

Le Long, *a.w.*, blz. 105; Rutgers, *a.w.*, blz. 247.

Boven, blz. 21. Ook Bor, *Oorsprongk. begin en vervolgh der Nederlandsche oorlogen*, Ist B., Amsterdam 1679, blz. 43-51 geeft op 1566 de nog niet herziene tekst.

Reitsma en Van Veen, *a.w.*, I, blz. 112; vgl over de merkwaardige gang van zaken Los, *a.w.*, blz. 29-31. Reitsma en Van Veen, *a.w.*, II, blz. 231, 258.

Ook de U.B. te Utrecht bezit een ex.

Zowel van het een als van het ander brachten zij ter synode te Delft 1607 verslag uit; het een stakte, van het andere staat dat 'sy ooc nu de vergaderinge hebben vertoont, hoe dat se hetselvige gedaen hebben' . Al klinkt dit hoopvol, te nauw met de zaak der Remonstranten verbonden is deze simpele tekst-revisie in Holland toch niet verder gekomen. De uitgave bij Jan Paedts Jacobsz te Leiden 1609 heeft hier niet mee te maken, wel die van Schinckel te Delft . In Zeeland echter zetten de kerken door. Als de gewenste gecorrigeerde uitgave moet dan ook de Middelburgse van 1611 beschouwd worden, waarover in verband met de laatste druk van de Franse tekst reeds is gesproken. Zij is in de begintijd van de arminiaanse troebelen tot stand gebracht 'om te thoonen 't mishagen, dat de Broeders van Walcheren hadden in de nieuwe opiniën, daer men in Hollant meest over twistte' . De titel is gelijk aan die van 1583 en wordt aldus vervolgd: 'Nu nieuwelick Her-druckt ende met de beste / Copien vanden Jare 1566. trouwelick ver- / geleken, uyt last ende ordinantie / des Provincialen Synodi / van Zeelandt'.

Deze druk diende bij de revisie van 1619, waarmee ook de geschiedenis van de tekst van de Nederlandse Geloofsbelijdenis in die van de Dordtse tekst overgaat.

Reitsma en Van Veen, *a.w.*, III, blz. 254, 262, 269.

Belijdenisse des / Gheloofs der Kercken Jesu Christi inde Nederlanden, na de suyperheyte des Evangeliums Ghereformeert. / I. Pet. 3 vers 15:(enz.) / Vignet, Paulatim / Rom. 10 vers 16. / Tot Delf, By Bruyn Harmanssz Schinckel / aende Voorstraet inde gecroonde B. Anno 1609.

Vgl. Van Toorenenbergen, *De symbolische Schriften der N.H.K.*, Utrecht 1895, blz. 4; H.H. Kuyper, *De Post-Acta.*, blz. 350-352; Los, *a.w.*, blz. 43-51.

6. De Confessie in Latijnse vertaling

De eerste Latijnse vertaling van de Confessie is gemaakt naar de herziene Franse tekst van 1566 en verscheen in de *Harmonia Confessionum*. Van dit werk luidt de titel volledig: ‘Fidei Orthodoxarum, et Reformatarum Ecclesiarum, quae in praecipuis quibusque Europae Regnis, Nationibus, et Provinciis, sacram Euangelij doctrinam pure profitentur: quarum catalogum et ordinem sequentes paginae indicabunt. Additae sunt ad calcem brevissimae observationes: quibus, tum illustrantur obscura, tum quae in speciem pugnare inter se videri possunt, perspicue, atque modestissime conciliantur: et si quae adhuc controversa manent, syncere indicantur. Quae omnia, Ecclesiarum Gallicarum, et Belgicarum nomine, subiiciuntur libero et prudenti reliquarum omnium iudicio. Genevae, Apud Petrum Santandream. M.D. LXXXI’. Uit deze lange titel kan men ongeveer opmaken wat de bedoeling van de uitgave geweest is en waarover ik elders gehandeld heb. De hierin voorkomende belijdenisgeschriften zijn alle verdeeld naar 19 dogmatische en ethische loci, zodat men ze niet in hun geheel doorlopend lezen kan. Het boek vormt de Gereformeerde pendant van het Lutherse Konkordienbuch van 1580, maar zit anders in elkaar. Het Konkordienbuch dient zich als één doorlopend geheel aan, de *Harmonia Confessionum* laat over elk onderwerp meer teksten zien, maar deze stemmen met elkaar overeen. Typisch Gereformeerd, omdat ieder er toch zijn eigen letter op na mocht houden? Het werk is samengesteld door de Franse predikant Jean-Francois Salvart,

Boven, blz. 19, aant. 5.

Aldus terecht Haag, *La France protestante*, IX, i.v.; ook Sallvard komt voor.

niet. Salnar, die in 1582 uit Genève naar Castres ging. De toegevoegde observationes zijn van Simon Goulart. Salvart bood haar in 1583 aan de Nationale Synode te Vitry aan, met goed gevolg. De Franse vertaling met de aantekeningen van Goulart schijnt echter niet gedrukt te zijn. De Latijnse vertaling van de Nederlandse Confessie in de *Harmonia Confessionum* is zeker niet van Loyseleur, gelijk Los heeft getracht te verdedigen, de onjuiste opgaven van de *Harmonia* zelf daartoe trachtende te verklaren. Zij is eer van Salvart, die door de Nationale Synode van Middelburg beloofd is: ‘Salvardus heeft geschreven van geneven, ende een specimen oft beghinsel gesonden van de harmonie der confessien, salde nederlantsche confessie daer mede inne gevuecht worden, is hem vanden Synodo een gratuiteyt toegevuecht 72 kgg., de welke te wege gebracht is ende rust onder Arnoldo cornelii, sal hem gegeven worden als eenich gedrukt exemplaar aenden Synode gesonden sal syn, hier aff heeft Taffinus aen hem geschreven’. Ter synode van Dordrecht 1619 heeft men volgens Voetius de tweede druk dezer *Harmonia Confessionum* gebruikt, die de *Confessio Belgica* letterlijk zo gaf als de eerste, zegt H.H. Kuyper. Voetius heeft zich hier vergist door voor de tweede druk van de *Harmonia* aan te zien het: ‘Corpus et Syntagma Confessionum fidei quae in diversis regnis et nationibus, ecclesiarum nomine fuerunt authentice editae: in celeberrimis conventibus exhibitae, publicaue auctoritate comprobatae. Quibus annectitur, in omnibus Christianae Religionis articulis, Catholicus consensus, ex sententijs veterum qui patres vocantur, desumptus. Confessionum enumerationem et harmoniam: atque huius Catholici Veterum cum illis Consensus, ordinem indicant paginae primae singularum partium huius syntagmatis,

in Tres Partes distributi', [Genevae] 1612. Dit 'Syntagma' werd, zoals uit de reeds in 1595 afzonderlijk uitgegeven en in 1612 als derde stuk herdrukte 'Orthodoxus consensus patrum' blijkt, door Caspar Laurentius samengesteld. Dat het Syntagma een tweede editie van de Harmonia zou zijn, is een oude vergissing, die o.m. Augusti beging; Niemeyer heeft er reeds mee afgerekend en ook Vinke heeft zich er voor gehoed, terwijl hij de eerste Latijnse tekst, die hij van de Confessie geeft, aan de Harmonia en niet aan het Corpus ontleende. Müller behandelt de beide verzamelwerken terecht als geheel van elkander verschillend. H.H. Kuyper en Los hebben de legende van de 'tweede druk' verbreid, waarvan alleen waar is dat de Latijnse tekst in beide boeken vrijwel gelijk is; de uitgaven zijn overigens onafhankelijk van elkaar. Het 'Syntagma' is te Dordrecht in 1619 ter tafel geweest.

Een eigen Latijnse vertaling van de Confessie heeft Festus Hommius gegeven in zijn: 'Specimen Controversiarum Belgicarum. Seu Confessio Ecclesiarum Refor-

Aymon, *Tous les Synodes nationaux des Eglises réformées de France*, I, La Haye 1710, p. 167, art. xiv, heeft Salnar maar op p. 248 Salvart; *Bull. de la Soc. du Prot. Fr.*, XXXVI, 1887, p. 443, 498 ss.; XLI, 1892, p. 354 s. Aug. Ebrard vergiste zich zeer met zijn uitgave *Salnar's Harm. Conf.*, Barmen 1887.

L. Chester Jones, *Simon Goulart*, Genève-Paris 1917, p. 31, 295, 574, 665.

Los, *a.w.*, blz. 17 en 64 vlg. tegenover H.H. Kuyper, *De Post-Acta*, blz. 348.

Rutgers, *a.w.*, blz. 364 met de kanttekening: 'laet dese somme uut'.

Gisb. Voetius, *Politica ecclesiastica*, Amstelodami 1676, p. III, T.IV, p. 60.

Kuyper, *a.w.*, blz. 326, aant. 2 en 348.

J. Chr. G. Augusti, *Corpus librorum sybolicorum*, Elberfeldi 1827, p. 606 ss.

H.A. Niemeyer, *Collectio Confessionum in Ecclesiis reformatis publicatarum*, Lipsiae 1840, p. v-x; bij de tekst van Hommius, p. 360-389, geeft hij var. lect. ontleend aan het *Syntagma*.

Vinke, *Libri symbolici*, p. xxxi s.; tekst p. 210-284.

E.F. Karl Müller, *Die Bekenntnisschriften der reform. Kirche*, Leipzig 1903, S. XIII en XIV.

Zie mijn *Convent van Frankfort*, blz. 278-280.

matarum in Belgio, cuius singulis Articulis subijuncti sunt Articuli Discrepantes, in quibus nonnulli Ecclesiarum Belgicarum doctores hodie a recepta Doctrina dissentire videntur. In usum futurae Synodi Nationalis Latine edidit, et collegit Festus Hommius. Addita est in eundem usum Harmonia Synodorum Belgicarum. Lugduni Batavorum, ex officina Elzeviriana. Anno MDCXVIII', 4°, 162 p.

De bedoeling van deze uitgave, die na de meeste artikelen van de Confessie leringen van Remonstranten citeert, is uit de titel wel duidelijk. In de tekst van de Confessie is door haken ingesloten hetgeen de herziening uit de oude tekst had weggelaten. Het 'Specimen' van Hommius werd vertaald door Johannes a Lodensteyn, predikant te Zoeterwoude, onder de titel: 'Monster vande Nederlantsche Verschillen ofte Belydenisse der Ghereformeerde Kercken in Nederland. Al waer onder elcken Artijckel bygevoecht zijn de verschillende artijckelen Inde welcke hedensdaechs sommige Leeraers der Nederlantsche Kercken, vande aengenomene Leere schijnen te wijcken. Tot gherief vande aenstaende Nationale Synode inde Latijnsche taele t'samen ghestelt ende uytghegheven Van Festus Hommius... Alwaer tot den selvigen eynde bygedaen is D'overeenstemminghe der Nederlantsche Synode. Alles tot waerschouwinge ende dienste, vande Ghemeynte in onse Nederduytsche spraeke

overgheset. Tot Leyden, By David Jansz. van Ipendam Boeckverkooper. 1618'. De vertaling van de Geloofsbelijdenis hierin heeft een zelfstandige verhouding tot de tekst van 1583 zowel als tot die van 1611; de opschriften van de artikelen, vertalingen der Latijnse van Hommius, eveneens. Men ziet uit een en ander in de eerste plaats hoe de Confessie door deze uitgaven in de zaak van de Remonstranten werd betrokken; en in de tweede plaats hoe nog tot het laatst toe de letterlijke tekst weinig onaantastbaar was gebleven. Overigens heeft Hommius met zijn Latijnse vertaling zeker de buitenlandse leden van de Nationale Synode willen gerieven; zij was voor hen zelfs onmisbaar.

7. De authentieke tekst

De Nationale Synode te Dordrecht heeft na de vaststelling van haar Iudicium in de 144ste tot 146ste sessie, 29 en 30 april 1619, over de Confessie gehandeld. Dit gebeurde naar de vorm op initiatief van Heren Gecommitteerden, die aandrongen op spoed in de behandeling van wat de Synode nog restte te doen en zeiden: 'Dat dit oock vooral den wille der Hoogh. Mogh. Heeren Staten was, dat de Confessie des gheloofs der Gereformeerde Nederlantsche Kercken, nae de ghewoonte der Nationale Synoden, inde tegenwoordicheyt der uytheemsche Theologen overlesen ende ondersocht soude worden . Ende dat yeder lidt der Synodi, so wel uytheemsche als inlantsche, vrijelick soude verclaren, so sy yet in dese Confessie mochten aenghemerckt hebben, 't welcke de Leer-puncten ende Substantie der Leere betreft, ende 't welcke met de waerheyt van Godes geopenbaerde woort, ofte met de Confessien van andere Gereformeerde Kercken, niet al te wel en soude schijnen te accordeeren...' . De Acta vervolgen: 'Naer ghedane provisie van exemplaren der Nederlantsche Confessie, zijn ordentlick voorgelesen alle de

Hiermede vervalt de hoofdredenering van A. Kuyper, *Revisie der revisie-legende*, Amsterdam 1879.

Acta ofte Handelingen des Nationalen Synodi, Dordrecht, Is. Iansz. Canin, 1621, blz. 345 vlg. Oorspr. tekst: *Acta Synodi Nationalis*, Lugd. Bat., typ. Is. Elzeviri, MDCXX, p. 297 s.; uitvoerig H.H. Kuyper, *De Post-Acta*, blz. 322-330.

Artijckelen deser Confessie. Ende is yeder versocht, dat naer behoorlicke ende neerstighe ende ernstige examinatie der selvighe, voorts vrymoedelick ende oprechtelijck souden willen verclaren, of sy in de Leerstukken in de Confessie begrepen, yet hadden waer ghenomen, 't welck met Godes Woordt niet en soude accorderen, ende derhalven oordeelden nootsaekkelick verandert te moeten worden'. Het algemene oordeel luidde, dat 'in dese Confessie gheen Leer-stuck begrepen en was, 't welck met de waerheyt in de heylige Schriftuere uytgedrukt, was strijdende, maar ter contrarien dat alles met de selvige waerheyt, ende met de Confessien van andere Ghereformeerde Kercken wel accordeerde... Ende dese Confessie ghelijckse inde Synodo is overlesen in het Latijn ende gheapprobeert, wordt hier gestelt' . Aldus *Handelingen* en *Acta*, maar deze geven hiermede een beeld, eenvoudiger dan de werkelijkheid geweest is. In de 155ste sessie, de eerste na het vertrek van de buitenlanders, benoemde de Synode een commissie voor de revisie van de Confessie in het Latijn, Frans en Nederlands om een drievoudige authentieke tekst vast te stellen. Leden dezer commissie waren Anth. Thysius , Herm. Faulkelius , Dan. Colonius , Festus Hommius en Udemannus, die de Nederlandse tekst - van 1611 - voorlas. De synode werd op aandringen van Gomarus verlengd omdat hij de tekst zelf wilde beoordelen en dit niet alleen aan een commissie overlaten. Bij deze gelegenheid

deed zich het vraagstuk van de oboedientia of iustitia activa et passiva van Christus voor, waarin Bogerman het met Piscator hield, doch bijna alleen bleef staan . De tekst van art. 22 werd niet gewijzigd. In de 173ste zitting, 24 mei 1619, zijn de Nederlandse en de Franse tekst 'zoo ghebetert, gheapprobeert' en ondertekend. De betreffende stukken zijn verloren. Aan Hommius werd, nu daarvoor ter Synode niet meer voldoende tijd was, opgedragen een nieuwe Latijnse vertaling te bezorgen en de revisores werden gemachtigd haar na te zien en te approberen. Hommius maakte, in afwijking van zijn 'Specimen', welks tekst zich bij die van de 'Harmonia Confessionum' aansloot, een geheel nieuwe. Bij het uitgeven van de Acta heeft Hommius na de 146ste sessie eenvoudig deze Latijnse tekst ingevoegd, waardoor wel eens, zegt Kuyper, 'de indruk is ontstaan alsof deze tekst in de Generale Synode was voorgelezen en goedgekeurd'. Dit is echter onjuist. 'Authentiek zijn alleen de Nederlandse en Franse edities, zoals op de titelbladen uitdrukkelijk vermeld wordt, terwijl de Latijnse tekst slechts secundaire waarde heeft'. Dit is zeer juist. Het is dan ook geen goed gebruik in wetenschappelijke of kerkelijke boeken van de 'Confessio Belgica' te spreken of, nog indrukwekkender, kortweg van 'de Belgica', alsof de oortekst onzer Belijdenis de Latijnse zou zijn. Alleen 'Confession de Foy' en 'Belijdenis des Geloofs' zijn de echte titels. Hommius verdient intussen de lof, dat zijn tekst voortreffelijk is en zich soms beter laat lezen dan de Nederlandse. Opnieuw is deze Latijnse Confessio uitgegeven door Revius, ook in het Grieks, in 1623, verbeterd in 1627 , tegelijk met de Catechismus.

Acta, p. 299-317; *Handelingen*, blz. 347-361.

Boven, blz. 10.

Boven, blz. 21.

Boven, blz. 21.

Boven, blz. 25.

H.H. Kuyper, *a.w.*, blz. 338-346; 224, 225.

Zie mijn artikel *De tekst van de Belijdenisgeschriften en van de Liturgische Formulieren der N.H. Kerk* in: *Ned. Archief v. Kerkgesch.*, XL, 1954, blz. 207-250.

E.J.W. Posthumus Meyjes, *Jacobus Revius, zijn leven en werken* (diss. Utrecht), Amsterdam 1895, blz. 129-141; de volledige titels *ald.*, bijl. blz. III en IV; het eerst vermelde ex. uit de Fürstl. Stolberg. Bibl. te Wernigerode is thans in het bezit van de K.B. te 's-Gravenhage.

5. Ontroerende vermaning aan de Overheid; slotstuk van de Nederlandse Geloofsbelijdenis,

door Guido de Brès

"Vermaning en verhoog aan de overheden der Nederlanden, namelijk, Vlaanderen; Brabant, Holland, Zeeland, Henegouwen, Artois, het gebied van Rijssel en andere omliggende streken.

Nadat wij door zoveel verdrukkingen overwonnen zijn, hebben wij onze toevlucht genomen tot de goedertierenheid van de koning, onze opperste vorst en heer, en hem ootmoedig, in de naam van God, gebeden om niet over onze zaak volgens de geruchten en aanklachten van onze tegenstanders te willen oordelen, maar volgens de geloofsbelijdenis, door ons aan zijn majesteit aangeboden. Wij hebben niet willen nalaten, dit ook aan u, o vrome overheden en grootdadige heren te doen, daar wij, zoals wij met hart en mond belijden, dat de koning door God over Zijn volk is aangesteld, ook u erkennen voor Zijn stadhouders en bestuurders over Zijn landen, en daardoor in macht verheven in uw heerschappij, ambten en bedieningen, niet alleen door de koning, maar ook door de levende God, van Wiens rechtvaardigheid gij als dienaren bent geroepen, tot wraak en vrees der bozen, en tot steun en vertroosting der goede. Dit geeft ons temeer vrijmoedigheid om onze aanklacht en ons verhoog, u aan te bieden, in de hoop, dat, gelijk uw staten door God zijn verordend, Hij u hulp en bijstand verlenen zal in het oordeel vellen over zoveel arme, onschuldige lieden, die tot nu toe meer werden veroordeeld dan ondervraagd wegens hun geloof en verdediging daarvan, veelmeer verbrand dan in hun onschuld en rechtvaardigheid verhoord. Wij willen echter wel bekennen, dat dit van u niet afkomstig is, maar van twee soorten van mensen, beide onze vijanden, die door verschillende, tegenovergestelde beginselen worden gedreven, doch hierin allen overeenkomen om hun machtigen invloed te doen gelden op uw oordeel en vonnissen, en die tot volvoering van hun wreedheid te leiden. Al zijn er ook een groot aantal lieden, die het Evangelie vervolgen, zodat Christus de Zijnen een kleine kudde noemt, en de Profeet niet verwondering uitroept: "Wie heeft onze prediking geloofd?" nochtans zijn er twee soorten, die op ons aanvallen als woedende dieren, en die alles aanwenden om u te veranderen, waardoor gij uw natuurlijke goedertierenheid en goedheid doet achterstaan voor hun bloeddorstigheid en woedende wreedheid. De eerste ijveren op een onverstandige wijze uit liefde van enige, zonder te weten welke, godsdienst, en steunen alleen op een algemene en verouderde dwaling. De anderen vervolgen ons, niet omdat wij hen in hun godsvrucht hinderlijk zijn, want die bezitten zij niet, maar omdat het Evangelie, waarnaar wij ons verlangen te verbeteren, in strijd is met hun goddeloosheid, gierigheid, eergierigheid, hoererij, moordlust, dronkenschap en andere boosheden, waarin zij wroeten en zich wentelen als dieren. Aangaande de eerste soort weten wij, dat zij tot hen behoren, van wie Jezus Christus spreekt, die menen Gode een dienst te doen door ons tot de dood over te leveren, en die in der mensen oog onschuldig zijn maar inderdaad schuldig zijn voor God, aangezien de godsdienst, die dergelijke wreedheid bedrijft, niet gegrond is op Gods Woord, maar op hun verbeelding en de denkwijze van hun voorouders. En, als het Evangelie de naam verdient van hoorn der zaligheid, de dienst of bediening des levens, de kracht Gods,

de scepter van de Koning Jezus Christus, de geest van Zijn lippen, waarmee Hij ook de antichrist verderven moet, een ijzeren roede, waarmee Hij alle ongehoorzaamheid en afvalligen jegens Hem verbrijzelen zal op de dag, het licht, een vrede, een vurig zwaard, fontein der wijsheid, een zoete reuk, enz. O mens, wie gij ook zijt, durft gij als schuldigen wel veroordelen, die zich vertroost, en op hetzelfde steunt? Durft gij hem voor een ketter houden, en het oordeel des doods en der vervloeking over hem uitspreken, die zich ziet en voelt vrij gemaakt van de verdoemenis der wet door Jezus Christus, Die voor hem een vloek geworden is en een losprijs voor zijn schuld, waarmee hij nu zijn gelovige ziel bevestigt, teneinde de heilige vrijheid te genieten, door Christus verworven, te laven met het heilige wateren, waartoe hij uit genade geroepen is. Hij vergenoegt zich daarmee, is daarmee tevreden, en wil uit deze waterbakken, grachten en stinkende bronnen niet putten, die gij u hebt gegraven, die gij bevonden hebt in strijd te zijn met Gods Woord, en moet gij u alzo daartegen verklaren? De eeuwige en almachtige God heeft van de hemel verklaard, *dat Jezus Christus Zijn geliefde Zoon is, in Wie Hij Zijn welbehagen heeft.*

Gij, die slechts een mens bent, dat is, aan alle zwakheid en verderving onderworpen, zult gij nu zeggen, dat het welbehagen van God niet in Christus is, maar in uw vonden? Indien gij te midden der vlammen en in de benauwdheid des doods aan de gelovige martelaar het vertrouwen niet kunt ontnemen, dat hij stelt op Jezus Christus, zult gij dan niet moeten belijden, dat gij Jezus Christus als opnieuw vervolgt en kruisigt; als gij uw hart en handen baadt in het bloed van hen, die door een levend geloof arbeiden om zich te veranderen naar Zijn beeld, en Hem aan te doen door de geest der wedergeboorte? Wij bidden u, in de naam van God dat gij uw dwaze en wrede ijver wat wilt matigen, en bedenken, dat de Apostel Panlus, niettegenstaande zijn ijver tot bescherming van Gods wet en zijn strijd daarvoor, een vervolger van Christus wordt genoemd, ook gij die geen wreedheid verzuimt, om de zaken te beschermen, die de lieden hebben uitgedacht of om tot groter aanzien te komen, of om hun zak te vullen, of integendeel door enige menselijke wijsheid en vijand van de wijsheid Gods, niet onschuldig zult worden verklaard, door uw goede bedoeling, of ijver, aangezien uw wijsheid, uw ijver, uw godsdienst, uw goede bedoeling, zoals gij die noemt, behoort te rusten op Gods Woord, buiten hetwelk, al wat wij slechts bedenken, slechts ijdelheid is, noch Hem kunnen behagen dan door wat Hij ons in de Schrift heeft verklaard.

En gij, o vrome en hoog geachte heren, hoelang zult gij hen lijdzaam aanhoren, die zeggen, dat het licht duisternis is en de duisternis licht? Hoe lang zult gij de onschuldige onverhoord veroordelen, en u niet verzetten tegen het geweld van zijn tegenstanders, die hem tegelijk beschuldigen en veroordelen, en u slechts tot uitvoerders en dienaren maken van de oordeelvellingen, gevoelens en meningen der monniken, priesters, begunstigden, wijsgerige leraars, wie vooral het onderscheid maken aangaat in deze zaak en in de dwaling, waarvan sprake is. Zal het tot in eeuwigheid voortduren, dat zij u voor wereldlijke, ongewijde of onheilige lieden achten, zodat gij niet over de Schrift zult mogen spreken, en niet zult mogen oordelen over de leer en zaken van de godsdienst? Toen de Heere Jozua aanstelde tot een leidsman en bestuurder van Zijn volk, gebod Hij hem, dat het boek der wet niet zou wijken van zijn ogen noch uit zijn handen. Zullen deze u het met geweld ontrukken, teneinde gij geen kennis krijgen zoudt van hun lasteringen tegen God?

En, wanneer zij de drie keizers, Gratianus, Valentinianus en Theodosius als een misdaad van kerkroof aanwrijven, dat zij van de wet Gods onkundig waren, zij, die haar aan ieder duidelijk moesten voorlezen, verkondigen en aanprijzen; zullen zij u

dat recht ontnemen, teneinde u met deze misdaad te besmetten; of, indien zij het u al toelaten, zullen zij u het gebruik weren, om daardoor over de leer, dwalingen en goddeloosheden te oordelen? Alzo behoort men, voor men onze personen zo wreed overvalt, te bewijzen, dat wij ketters zijn, dwalen in het geloof, en ons te overtuigen door plaatsens uit de Bijbel of het Evangelie, zonder voor alle bewijzen ons aan het vuur over te geven, of de tongen uit te snijden, en de monden met ijzeren werktuigen te sluiten van hen, die niets anders verlangen dan te bewijzen, dat hun leer gegrond is op de rotssteen, welke is Christus. De meeste vroegere leraars meenden, dat het hun niet geoorloofd was de gewetens aan te tasten, die geweld aan te doen en te dwingen in het geloof, en wel omdat hun het stoffelijk zwaard in handen gegeven is, om de rovers, dieven, doodslagers, en anderen, die dit menselijk bestuur in beroering brengen, te straffen.

Maar, wat de godsdienst betreft en wat tot de ziel behoort, daar moet *het geestelijke zwaard van het Woord Gods* met ijver tussentreden, om onderscheid te maken tussen de valse ijver en de godsdienst, die iemand beschermt tegen oproer en omverwerping van de regering. Doch in deze zaak stellen wij ons niet tevreden deze goede leraars na te volgen noch hen te geloven. Wij belijden dat de overheid kennis moet dragen van de ketterijen, die zij beweren, dat bestaan in het stichten van oproer onder het volk, derwijze dat onder deze schijn de onschuld niet worde verdrukt, alleen op enige aanklacht van de vijanden, zonder daarnaar te vragen en daarover te oordelen, en de overheid bedenke, wat de wijze man zegt: "Wie de goddeloze rechtvaardigt en de rechtvaardige verdoemt, die beiden zijn de Heere een gruwel." Waarbij het echter nodig is, dat de rechter voor zichzelf erkent en verzekerd is, dat die onrechtvaardigheid en ketterij door het Woord van God bij hem zijn overwonnen, voor hij de hand uitstrekt, om de beschuldigde te overvallen. Tot nu toe echter heeft er onder de mensen een verkeerde mening geheerst, waarvoor wij God bidden, dat dit niet meer onder u mag bestaan, namelijk, dat men gedacht heeft, dat de heiligheid, rechtvaardigheid en waarheid gebonden waren aan de monnikskappen, aan het versiersel en de uitwendige praal der hoge geestelijken en priesters. En deze lieden zijn gewoonlijk zo onredelijk, en laten zich door deze uitwendige huichelarij derwijze verschrikken, dat men in alle besluiten over het leven en de dood van de rechtvaardige naar niets luistert dan naar het aanbrengen van deze gekapte monniken en veinzaards, die niet meer naarstigheid aanwenden om hen te verbeteren, dan de duivel doet om daartegen te strijden.

Maar laat er ons, in de Naam van God, op letten, wat zij zijn, en dat zij voor navolgers moeten gehouden worden van hen, die de Profeten en eindelijk de Zoon van God gedood hebben. Wij beweren, dat zij navolgers zijn van de schriftgeleerden en Farizeeën, die, zich beroepende en steunende op die titel in de gemeente en de grote heiligheid van Gods tempel, niets anders deden dan de ware godsdienst vervalsen; en daarom verklaarden de profeten zich daartegen, beroofden hen van dit ijdel vertrouwen, en vergeleken hun synagogen en samenkomsten bij Sodom, Gomorra en Babylon. Evenmin is de Geest van God aan de lieden gebonden; maar zolang zij in Zijn Woord blijven, is Hij met hen, indien zij Hem verachten, geven zij zich aan de geest der dwaling en der verwarring over, en de God dezer wereld verblindt hun verstand, opdat hen het licht van het evangelie niet verlichte. Van veel vroeger tijd blijkt dit reeds het geval te zijn geweest met de bedienaren van de gemeenten, die zich daarop beroepen, en tot bescherming van hun dwaling op niets anders wijzen dan op de gewoonte en het oude gebruik, en niet letten op hun canones, die tot vooroordeel der waarheid verbieden zich op de gewoonte te beroepen, aangezien gewoonte zonder

waarheid slechts een oude en ingewortelde dwaling is, en Jezus Christus heeft gezegd: *"Ik ben de weg, de waarheid en het leven;"* niet: "Ik ben de gewoonte", waarmee de lieden hun ondankbaarheid bewijzen, om in plaats van aan te nemen, wat de Geest van God openbaart, dat verwerpen, en niets anders tonen, dan dat zij in een langdurig en verouderd gebruik van hun boosheid verkeren, en niet bemerken, dat de Joden, Turken en Heidenen niet ijverig door ons kunnen worden weerstaan, zo men zich als grond voor de godsdienst beroept op de goede gewoonte of goede bedoeling, die beide, zowel in hen als in ons, te vinden zijn.

Aangaande hen, die, zonder enige ijver tot de godsdienst, ons zo vijandig zijn, van die zegt de Schrift, dat de buik hun God is. Verder: *"De dwaas zegt in zijn hart: er is geen God;"* want al worden zij ook vervuld met de bijgelovigheden der roomse kerk, hun hart is vervuld van alle goddeloosheid, van spotternij met alles, en in de kerken doen zij niets anders dan de dwaze meningen der mensen dienen, en, zoals zij zeggen, voor geen lutheranen te worden gehouden, en daardoor zich vrijheid geven, om in alle boosheid te wroeten, en om geen andere reden de pauselijke leer aan te hangen, dan om door een uitwendige huichelarij de mis bij te wonen, te biechten, enz., terwijl men toestaat te leven, in welk een losbandigheid men slechts wil. Het Evangelie is hun een reuk des doods, dat ten nauwste de harten der mensen onderzoekt, en hun geveinsdheid ontdekt. En daarom lasteren zij ons, alsof wij oproerlingen zijn en verwoesters van de algemene welvaart, en noemen hun eigen uitspatting in allerlei zonden de algemene rust, waaruit zij niet toestaan, dat men hen opwekt.

Och, dat het God behaagde, niet zoveel voorbeelden van dit geslacht der mensen in de Nederlanden te hebben! Het is waar, dat zij allen elkaar in goddeloosheid niet gelijk zijn; want sommigen, en zelfs de monniken, schoolse leraars, hebben de genade veracht, die de Heere hun bewezen had, om de reinheid van Evangelie te belijden, en die te onderscheiden van de dwalingen en ontheiliging van de heiligen dienst van God. En, daar zij Hem niet aanbeden en verkondigd hebben, zoals Hij zich daar door Zijn rechtvaardig oordeel geopenbaard had, heeft Hij deze verachting gewroken, door hen in een verkeerde zin over te geven, zodat zij ongebreideld zich aan allerlei boosheid vergrijpen. Wij hebben geen andere vijanden dan hen, want voor alles vrezen zij, dat hun geloof of gezag zal verminderd worden, en zij zullen worden aangezien, alsof zij reeds sedert lang de lieden in dwaling hebben gelaten, en daarom kunnen zij door niets tot belijdenis van hun onwetendheid of boosheid gebracht worden.

Maar och, helaas, zulk een belijdenis van hun misdaden ware wel zo prijselijk, als de hardnekkigheid om de ogen te sluiten voor het licht, gruwelijk is voor God. Ja, zelfs, dat in dit geval geen andere zonde wordt aangetroffen dan tegen de Heilige Geest, die door de mond van Jezus Christus onvergefelijk wordt genaamd, welke bestaat om tegen beter weten en zijn gemoed in hen te vervolgen, die in alle eenvoudigheid belijdenis doen van het Evangelie.

De anderen zijn zo niet noch zulke gruwelijke verachters van God, maar alleen zijn zij vervuld met begeerte van het vlees en naar de wereld, even alsof er geen ander toekomstend leven bestond dan het tegenwoordige, en hebben geen gevoel van iets dat christelijk is. Dit is het eenvoudige volk, dat zich zozeer en onbeschaamd aan dronkenschap overgeeft, dat men zelfs, behalve het gelaat, nauwelijks enig onderscheid tussen hen en de dieren kan opmerken; en zo diep zijn zij door drinken gezonken, dat de een over de ander valt en zij elkaar havenen en verscheuren.

Ook menen zij intussen, o eerbare heren, vrij te zijn van zulke uitspattingen, door zich te kwijten van de mis bij te wonen, als zij niemand gestraft zien dan hen, die daar niet heen gaan, en daarin denken zij een goed bewijs te hebben voor hun onschuld. En alzo

is het gevoelen, door Plato geschreven, zo juist, dat al zulke burgers in soortgelijke gemeenten gelijk zullen zijn aan de overheden; en de boosheid neemt toe, daar de straf van weinigen niet door velen gevreesd wordt.

Waar uw zwaard niet wordt uitgetrokken dan om zich in ons bloed te dopen, bidden wij u ootmoedig, ziet toe, dat gij voor God niet schuldig gehouden wordt aan zoveel hoerereien, lasteringen en doodslagen, die onder het volk plaats hebben, en vergelijk de wijze, waarop wij leven met die van onze vijanden, want daardoor kent men de mens zoals de boom aan zijn vruchten.

Wij danken God, dat onze vijanden zelf gedrongen zijn enige getuigenis te geven van onze wellevendheid, vroomheid en lijdzaamheid, zodat hun gewoon zeggen is: "Hij zweert niet, hij is een Lutheraan: hij hoereert niet, en drinkt zich niet dronken, hij is van de nieuwe sekte."

En, niettegenstaande deze getuigenissen van onze eerbaarheid, wordt er geen wijze van straffen nagelaten, om ons te pijnigen.

Begint dan, o onze heren, onze zaak ter hand te nemen, en onze onschuld te onderzoeken, die door het bedrog, de lasteringen en het geweld van onze tegenstanders wordt onderdrukt, opdat de Heere Zijn gramschap over u niet uitstrekt. Veracht het wenen en zuchten van zoveel onschuldigen niet, opdat de Heere uw gebeden verhoort, en u in alles, wat gij doen zult, gelukkig maakt.

Dat geschiede! Amen. Amen."